

Abbasî Halifesi Nasır Lidinillâh'ın Şiî Siyaseti

Adem ARIKAN*

Özet

Şiî eğilimli Büveyhiler Devleti, Bağdat'ı ele geçirmiş (334/945), Abbasî halifeleri de uzun süre onların tahakkümü altında kalmıştır. Büyük Selçuklu Devleti Bağdat'ı ele geçirdiğinde (447/1055) bu yönetim sona ermiştir. Büyük Selçuklulardan sonra bölgede hüküm süren Irak Selçuklularının son sultanı Tuğrul'un öldürülmesiyle (590/1194) bölgede Selçuklu yönetimi sona ermiştir. Bu gelişmelerde etkili olan Abbasî halifesi Nâsır Lidinillah uzun süre (575-622/1180-1225) hilâfet makamında bulunmuştu. Bu halifenin dönemi, mezhepler tarihi açısından da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bazı kaynaklarda Şiî olduğu bildirilen Halife Nâsır'ın döneminde özellikle Şîa mensupları himaye görmüşler ve vezaret dâhil çeşitli görevlere getirilmişlerdir. Bu çalışmada söz konusu gelişmeler mezhepler tarihini ilgilendiren yönleri bakımından ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nâsır Lidinillah, Selçuklular, Tuğrul, İsnâaşeriyye, İsmâiliyye

Abbasid Caliph Nasir Lidinillah's Shiite Policy

Abstract:

Shiite-influenced Buwayhid Dynasty captured Baghdad (334/945), and the Abbasid caliphs remained under their domination for a long time. This administration came to an end, when the Great Seljuk Dynasty took over Baghdad (447/1055). Following the death of the last Sultan Tughrul of the Iraçî Seljuks (590/1194), who ruled the region after the Great Seljuks, the Seljuk ruling collapsed. Abbasid caliph Nasir Lidinillah, who was influential in these developments, had been in the caliphate for a long time (575-622 / 1180-1225). The period of this caliph was also the scene of major developments in terms of sectarian history. In the time of Caliph Nasir, who was reported to be Shi'i in some sources, especially the Shi'a members were patronized and brought to various posts including the vizier. This study will focus on aspects of development that are relevant to the history of sects.

Keywords: Nâsır Lidinillah, Seljuk Dynasty, Tughrul, Ithna-Ashariyyah, Ismailis

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı, ademarikan@yahoo.com.

Giriş: Şîî Asrının Sonu

Selçuklular öncesinde hilâfet merkezi de dahil olmak üzere Şîî eğilimli yönetimlerin iktidarları sürmekteydi. Şîî asrı denilen bu dönemde Abbâsî hilâfeti de Şîî eğilimli Büveyhîlerin tahakkümü altında kalmıştır. Selçukluların bu durumu sona erdirerek himaye altına aldıkları Abbasilerin halifeleri zamanla kendi iktidarları için harekete geçti. Nâsır Lidinillah Selçukluların sonunu getiren hadiselerde aktif rol oynamıştı. Bu süreçte farklı Şîî gruplar ile ittifaklar kurmuştur. Mezhepler tarihi için önemli detaylar barındıran bu gelişmelerin, farklı mezhepleri ilgilendiren yönleriyle birlikte ele alınması uygun olacaktır.

Selçuklular, Müslüman olup, İslâm toplumlarıyla temasa geçtikleri dönemde Abbâsîler (750-1258) ve Fâtımîler (909-1171) olmak üzere iki hilâfet yönetimi ve başlarında iki halife hüküm sürmekteydi. Endülüs'teki Emevî emiri, 929 yılında Nâsır Lidinillah unvanı almış Endülüs Emevî Halifeliği (929-1031) kurulmuştur.¹

Selçuklular bölgeye geldiklerinde, Bahreyn'de İsmâîlî-Karmatî devletinin, eski saldırgan tutumu sona ermesine rağmen varlığı devam etmekteydi.² Sultan Melikşah döneminde, bölgedeki yerel yöneticilere destek verilerek Karmatî yönetimin sona ermesi sağlanmıştır.³ Hazar Denizi'nin Güney-Batısı'nda Deylem bölgesinde yerel Zeydî yönetimler varlığını sürdürmekteydi.⁴ Hz. Hasan soyundan gelen Mekke'nin Zeydî yöneticileri, yaklaşık bir asır (368-462/978-1070) Fâtımîler adına hutbe okutmuştur.⁵ Yemen'deki Zeydî yönetimin yerini de 439/1047 yılından itibaren Fâtımîlere bağlı Süleyhîler almıştır.⁶

Şîa İснааşeriyye müntesiplerinin kabul ettiği şekliyle, on birinci imam Hasan el-Askerî'nin ölüm tarihi olan 8 Rebiülevvel 260'ta (1 Ocak 874) "küçük gaybet" (el-gaybetü's-suğrâ, el-gaybetü'l-kusrâ, el-gaybetü'l-kâsıra) denilen dönem başlamıştır. Bu dönemde on ikinci imam Muhammed b. Hasan ile irtibatı dört sefir (vekil, bâb, elçi) birbiri ardına sağlamıştır. Dördüncü sefirinin öldüğü 15 Şaban 329 (15 Mayıs 941) tarihinden itibaren İmam ile irtibat kesilmiştir. Bu durum "büyük gaybet" (el-gaybetü'l-kübrâ, el-gaybetü's-sâniye, el-gaybetü't-tûlâ, el-gaybetü't-tâmme) şeklinde adlandırılmıştır.⁷

Şîî eğilimli Büveyhîler yönetimi, büyük gaybetten kısa süre sonra, 334/945 yı-

¹ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 213.

² Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehap Tarzi, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1994, s. 127.

³ Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, Ankara, 1960, C.XXIV, sayı 94, s. 209-232.

⁴ Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, Gümüşhane Üniversitesi, 2012, s. 68 vd.

⁵ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 560.

⁶ Yusuf Gökalp, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2006, s. 166.

⁷ Avni İlhan, "Gaybet", *DİA*, XIII, s. 410-412; Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, İstanbul, İSAM yay., 2009.

İnâşeriyeye'nin en muteber hadîs, akâid ve fıkha dair eserlerinin birçoğu bu dönemde telif edilmiştir.⁸ Selçukluların Bağdat'ı almasına (447/1055) kadarki bu tarih aralığı "Şii Asrı" diye adlandırılmaktadır.⁹ Bu dönemde yaşayan Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025), yüzyıl kadar zamandır Abbâsîlerin sadece isimlerinin kaldığını, birçok merkezin Şîîlerin yönetiminde olduğunu kaydetmektedir.¹⁰ Bîrûnî'ye (ö. 453/1061) göre söz konusu dönemde Bağdat'da hâkimiyet, Büveyhîlerin elinde bulunuyordu. Devletin yönetimi (ed-devle ve'l-mülk) Büveyhîlere geçmiş, Abbâsî halifesinin elinde sadece dinî yetkileri kalmış ve dünyevî işlerde yetkisiz hale gelmişti.¹¹

Fuat Köprülü'ye göre Selçuklu hükümdarları meydana çıkarak Abbasi hilâfetini ve Sünnîliği muhafaza etmeseydiler, İslâm dünyasında Şîîliğin genel olarak hâkim bir konuma geleceği muhakkaktı.¹² Bu dönemde Mısır'daki Fâtımî yönetiminin Suriye, Irak ve İran'da etkili davet faaliyetleri yürüttüğüne işaret ederek benzer bir tespiti yapan Spuler'a göre, şayet Selçuklular Ehl-i Sünnet'i benimseyip savunmuş olmasalardı İsmailîler hâkimiyeti ellerine geçirmiş olacaktı.¹³

Garsünnî'ne Ebü'l-Hasen Muhammed (ö.480/1088), Büyük Selçukluların Bağdat'a girerek Büveyhî hâkimiyetine son verdikleri sırada olayları gözlemleyip kaydetti. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) muhtemelen Garsünnî'ne'den naklederek¹⁴ anlattığına göre Tuğrul Bey 447/1055 yılı Ramazan ayında Bağdat'a girdi. Hutbede Tuğrul Bey'in adından sonra Büveyhî emiri el-Melikü'r-Rahim de anıldı. Ramazan ayının sonunda (Aralık 1055) Büveyhî emirinin adı hutbeden çıkarılıp emir tutuklandı ve Büveyhîler Devleti (Devletü'd-Deylem) sona erdi.¹⁵ Tuğrul Bey geldiğinde batıya çekilmiş olan Büveyhî komutanı Besâsirî'nin Musul'a girip Fâtımîler adına hutbe okuttuğu haberi gelince Sultan o tarafa sefere çıktı (6 Zilkade

⁸ Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyaseti*, İzmir, 1999, s. 95 vd.

⁹ Ahmet Güner, "Şii Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 2011, I, s. 151-170; Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 184; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, Sivas, 2003, s. 95.

¹⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve*, çev. Ömer Aydın, M. Şerif Eroğlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017, s. 814.

¹¹ Ebü Reyhan el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye anî'l-Kurânî'l-Hâliye*, neşr. Eduard Sachau, Leipzig, 1923, s. 132.

¹² M. Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinîsi*, Haz. Metin Ergun, Ankara, Akçağ yay., 2005, s. 135, 6. dipnot.

¹³ Bertold Spuler, "The Disintegration of the Caliphate in the East", *Cambridge History of Islam*, ed. P.M. Holt ve diğerleri, Vol. IA, Cambridge, 1970, s. 150; "Doğuda Hilâfetin Çöküşü", Çev. Hamdi Aktaş, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1997, I, s. 157; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul, 2007, s. 43.

¹⁴ *Garsünnî'ne'nin Uyûnü't-tevârih* adlı eseri günümüze intikal etmemiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî el-Muntazam'ında, torunu Sibt İbnü'l-Cevzî de *Mirâtü'z-zamân*'da kaynak olarak kullanmıştır (XVIII, 496). Sibt'in, *Uyûnü't-tevârih*'in büyük bir kısmını eserine aynen aktardığı tesbit edilmiştir. Selçuklular devri Türk tarihi hakkında (Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah devirleri) çoğunlukla diğer kaynaklarda mevcut olmayan ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir (bk. Ali Sevim, "Garsünnî'ne", *DİA*, XIII, 386-387).

¹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, thk: Muhammed Berakât ve diğerleri, Dimişik, Dâru'r-Risaletî'l-âlemiyye, 1434/2013, XIX, 492.

448 / Ocak 1057).¹⁶

Selçukluların Bağdat'a gelişlerinden itibaren Şîîlerin oturduğu bölgelerde ezanların Sünnî gelenekteki gibi okutulması emredilmiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî¹⁷ (ö. 597/1201) ve Sıbt İbnü'l-Cevzî ezanın değiştirilmesini 448 yılı olayları arasında saymaktadır. İbnü'l-Esîr'e (ö.630/1233) göre Tuğrul Bey 447 yılında Kerh halkına sabah ezanında Sünnilerin okuduğu şekilde okunması emrini vermişti.¹⁸ 448 yılında da Halife tarafından aynı emir verildi.¹⁹

Böylece Musa Kazım Meşhedî'nde ve Şîîlerin ikamet ettiği Kerh mahallesindeki mescitlerde ezan Sünnî gelenekteki gibi okutulmuş, Şîîler tarafından okunan ifadeler kaldırılmıştır. Sünnî mahallelerinden buralara gelenler sahabîleri öven Şîîrler okumuşlardı. Sahabeye açıkça sövmekte olan Ebû Abdullah İbnü'l-Cellâb Halifenin vezirinin emriyle dükkânının önünde asıldı. Şîî fakih Ebû Cafer et-Tûsî kaçtı, evi yağmalandı.²⁰

İbn Kesîr (ö. 774/1373), Tuğrul Bey'in Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra Şîa'nın ezandaki alametlerinin kaldırılışını anlatırken bu gelişmelerin, öncesi ve sonrası için ne anlama geldiğini gösteren ifadeler kullanmaktadır: "Büveyhîler Şîilere güç veriyor yardım ediyorlardı. Sonra Türklerden Ehl-i Sünnet'e muhabbet duyan Selçuklular geldi. Selçuklular Ehl-i Sünnet müntesiplerine dostluk gösteriyor, yüksek şereflerini kabul ediyor, konumlarını yükseltiyorlardı."²¹

İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey zamanında Hanefî hassasiyeti, Şîîlerin, ayrıca diğer mezheplerin, hatta Eş'arilerin de mihraplardan lanetlenmesine varan uygulamalara sebep olmuştur. Selçuklu sultanı Alparslan da samimi bir Hanefîydi. Ancak veziri Nizâmülmülk'ün vakfiyesiyle kurulan medreselerde Şafîi/Eşarî görüşleri okutulmuştur.²² Nizâmülk, Şîa'ya karşı ihtiyatlı ve tedbirli bir vezirdi. O Şîî-İsmâilî Bâtınî bir fedâînin suikastiyle öldürüldü. Büyük Selçuklular, kendilerinden önce hüküm süren Şîî Büveyhîlerin devam eden tesirine karşı dikkatliyidiler. İlk sultanlar Tuğrul Bey ve Alparslan zamanında Şîa mensupları devlet kademelerinden uzak tutulmuştu. Sultan Alparslan, bir komutanının emrinde Şîî bir kâtipin vazife yapmasına rıza göstermemişti. Huzurunda sorgulanan kâtip Hurdâbe'nin "ben Bâtınî değil, Şîîyim" savunmasına, "Rafîzî mezhebi o kadar iyi midir ki, onu Bâtınî mez-

¹⁶ Sıbt, *Mir'âtu'z-zamân*, XIX, 508-509.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1412/1992, XVI, 7.

¹⁸ Ebü'l-Hasen Ali İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (edit. C.J. Tornberg, Leiden E. J. Brill 1867 baskısı esas alınarak), Beyrut, Dâru Beyrût (Dâru Sâdır), 1992, IX, s. 614.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 632.

²⁰ Sıbt, *Mir'âtu'z-zamân*, XIX, 510.

²¹ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize, Dâru'l-Hicr, 1418/1998, XV, 736.

²² Adem Arıkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslâmî İlimler Dergisi*, 6-2, 2011, s. 39-64.

hebine kalkan yapıyorsun?" diyerek karşılık vermişti.²³ Ancak durum zamanla değişmiş, devletin artık güçlendiği kabul edilerek, Melikşah döneminden itibaren Şîa'nın özellikle İsnâaşeriyye kolu mensupları da yönetimde istihdam edilir olmuştur. Melikşah'ın ölümünden sonra küçük yaştaki çocukları arasında çıkan/çıkarılan taht kavgaları, devlet otoritesini zayıflatırken, her grup, bu durumu fırsata çevirmek istemiştir. Bundan sonra Şîiler vezirliğe kadar yükselbilmiştir.

Selçuklu yönetimi tarafından, Hasan Sabbah (ö. 518/1124) ve haleflerinin liderliğindeki Şîî İsmâilî Bâtînî Nizârîyye mensupları ile Şîa'nın diğer grupları İsnâaşeriyye ve Zeydiyye mensuplarına karşı farklı uygulamalar yapılmıştır. Nizârîlere karşı, askerî tedbirler alınırken İsnâaşeriyye mensubu emirler kendi bölgelerini yönetmeye devam etmiştir. Musul merkezli Ukaylîler, Hille merkezli Mezyedîler, Haleb merkezli Mirdâsîler, Trablusşam merkezli Ammârîler, Taberistan merkezli Bâvendîler devlete bağlı kalarak kendi bölgelerini yönetmişlerdir.²⁴ Zeydîlerin genelde sorun yaşamadıkları söylenebilir. Kufe'de Zeydiyye'nin önde gelen âlimi Ebu'l-Berakât Ömer b. İbrahim el-Hüseynî'nin (ö.539/11459) ifadeleri durumu özetler gibidir. Kendisinden hadis dinleyen es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1167) naklettiğine göre Ebu'l-Berakât, "ben Zeydî nesebli ve Zeydî mezhebindenim, ama sultanın mezhebi olan Hanefî mezhebi üzerine fetvâ veririm" demektedir.²⁵

Sultan Melikşah döneminden itibaren başlayan askerî mücadele, onun ölümünden sonra meydana gelen taht kavgaları dönemi, Bâtînî Nizârîlere yeni fırsatlar sunmuştur. Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk'un askerleri arasına binlerce Nizârî sızmıştır. Sonuçta suikast girişimlerinden yaralı kurtulan Berkyaruk'un emriyle birçok Bâtînî öldürülmüş veya tutuklanmıştır. Özellikle Sultan Muhammed Tapar'ın gayretleriyle, bazı bölgelerde tamamen ortadan kaldırılmış, genel olarak yayılmaları durdurulmuşsa da sonları getirilememiştir. Sultan Sencer döneminde, Nizârîler ile uzun süreli çatışmasız zaman aralıkları olmuş, kale yapmamak, silah satın almamak ve kimseye kendi itikadlarınının davetini yapmamak şartıyla onlara emân verilmiştir.²⁶

Sencer'in Rebiülevvel 552/Mayıs 1157'de vefat etmesiyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu da tarih sahnesinden çekilmiştir. Köymen'in ifadesiyle "İmparatorluk kuruldu; İslam dünyasını tanzim etti. Battı; bütün Orta ve Yakın Doğu karışıklık içinde kaldı."²⁷ Büyük Selçukluların yıkılmasından sonra onlara tâbi olan Irak Selçukluları varlığını devam ettirmiştir.

²³ Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, Çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 115 vd.

²⁴ Detaylar için bk: Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2010, s. 105.

²⁵ Abdulkarim es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. el-Barûnî, Beyrut, Dâru'l-Cinân, 1988, III, 188.

²⁶ Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s. 259.

²⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 465.

1. Halife Nâsır ve Selçuklular

Sencer'in hayatta olduğu dönemde, ona bağlı olan Irak Selçukluları sultanı Mesud ile mücadeleye giren iki halife öldürülmüştür. İki halife de Nizârî Bâtınîler tarafından öldürülmüştür. Sultan Mesud ile Halife el-Müsterşid arasında yapılan savaşta (529/Haziran 1135) halifenin ordusu mağlup olmuş, kendisi de esir alınmıştır. Akabinde Halife, çadırında Nizârî Bâtınîler tarafından öldürüldü. Halife el-Müsreşid'in öldürülmesi hakkında bazı kaynaklar Sultan Sencer'i itham etmektedir.²⁸ el-Müsterşid gibi oğlu er-Râşid de Irak Selçukluları sultanı Mesud ile sorunlar yaşamış, Bağdat'ı terk etmek zorunda kalmıştır. er-Râşid, halifelikten uzaklaştırılıp yerine amcası el-Müktefi (ö. 555/1160) getirilmiştir. Daha sonra er-Râşid, Sultan Mesud'un muhalifleriyle iş birliğine girmiş, ancak bir sonuç alamamıştı. er-Râşid, İsfahan'da bulunduğu sırada, Nizârî Bâtınîler tarafından öldürülmüştür (532/Haziran 1138).²⁹

Abbâsî halifesi Nâsır Lidinillah (575-622/1180-1225) Selçukluların sonuna şahit olmuş ve bunun için gayret göstermiştir.

Irak Selçukluları'nın son hükümdarı Tuğrul b. Arslanşâh sultan olduğunda yönetim fiilen atabegleri olan İldenizler'in (1175-1186) elindeydi. Tuğrul 571/1176 yılında sultan olduğunda henüz yedi yaşındaydı. er-Râvendî (ö. 603/1207'den sonra) "beşikten çıkıp tahta oturmuştu" demektedir.³⁰ Tuğrul'un sultanlığının başlarında Pehlivân³¹ Muhammed b. İldeniz (ö. 581/1186) devletin işlerini yürütmekteydi. Pehlivân "halifelerin... hutbe ve imamlıkla meşgul olmaları, hükümdarlığı sultanlara bırakıp, cihan hakimiyetini bu sultana vermeleri lazımdır" derdi.³²

Pehlivân'ın ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Muzafferüddin Kızılarslan Osman, uzun bir süre Sultan Tuğrul'a karşı mücadele etti ve aralarında kanlı çarpışmalar meydana geldi. Halife Nâsır bu süreçlerde Kızılarslan'ı destekledi ve askerî yardımda bulundu. Kaynakların ifadelerine göre, Halife Nâsır müttefik yöneticiler arasında düşmanlık meydana getirir ve onlar bunu anlamazlardı.³³

²⁸ Halife el-Müsreşid'in öldürülmesi olayı hakkında geniş bilgi, bu konuda Sultan Sencer'in itham edilmesi, kaynaklarda geçen bilgilerin detaylı değerlendirilmesi için bk. Osman Özgüdenli, "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, s. 111-146 (Makalenin daha önce yayımlandığı yer: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 39, İstanbul 2004, s. 1-35).

²⁹ İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, XI, 42, 62. İbnü'l-Cevzî, er-Râşid'in Bâtınîler tarafından öldürüldüğünü belirtmekle (*el-Muntazam*, XVII, 328) birlikte ayrıca zehir içtiği ve hizmetçileri tarafından öldürüldüğü şeklinde üç rivayet olduğunu kaydetmektedir (*el-Muntazam*, XVII, 332).

³⁰ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, Çev. Ahmet Ateş, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 306.

³¹ Faruk Sümer, "Pehlivân", *DİA*, XXXIV, 221-222.

³² Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 309.

³³ Salahaddin Halil es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, tahkik: Ahmed el-Arnaud, Türkî Mustafa, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâs, 1420/2000, VI, 193; Şemsüddin Muhammed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, tahk. Ömer Abdüsse-

İbnu'l-Esir'in verdiği bilgilere göre Kızılarslan'ın 583 yılında Bağdat'a gönderdiği elçisine yardım sözü verilmişti. Tuğrul'un gönderdiği elçi, Dârussaltana'nın imarını talep ettiğinde Halife burayı yıktırdı.³⁴ Diğer kaynaklarda bu bilgiyi teyit eden bir ifade görülmez.³⁵ Süyûtî, Dârussaltana'nın, Selçuklular ortadan kaldırıldıktan sonra, 592 yılında Harzemşah'ın Halifeden Selçuklular dönemindeki yetkileri istemesi üzerine yıkıldığını kaydetmektedir.³⁶

Halife, veziri Celalüddin b. Yunus'un başında bulunduğu hilâfet ordusunu 584/1188 yılında Kızılarslan'a yardıma göndermişti. Ordu, Kızılarslan ile buluşmadan önce girdiği savaşta Tuğrul tarafından mağlup edilmiştir.³⁷

Tuğrul'u 586/1190 yılında Azerbaycan'da bir kaleye kapatan Kızılarslan Halifenin teşvikiyle tahta çıktı. Emîrleri, Kızılarslan'ı gece uyurken öldürttüler (587/1191).³⁸ Türkmenler'in yardımıyla hapisten kaçmayı başaran Tuğrul, Pehlivan'ın oğulları Ebû Bekir'i ve Kutluğ İnanç'ı mağlup etti (588/1192). Kutluğ İnanç, Hârizmşah Alâeddin Tekiş'i yardıma çağırdı. Halife Nâsır-Lidînillâh, Tuğrul'un topraklarını Hârizmşahlar'a verdiğine dair menşur gönderdi. Hârizmşah Tekiş'in öncü kuvvetlerini kumanda eden Kutluğ İnanç, Tuğrul'u yenip Irak Selçuklu hânedanına son verdi (Cemâziyelâhir 590 / Haziran 1194). Tuğrul'un başı Halifeye gönderildi ve Bağdat'da teşhir edildi.³⁹ Hârizmşahlar'ın birçok şehri ele geçirmesi üzerine Kutluğ İnanç ve Halife Nâsır-Lidînillâh'ın Şî⁴⁰ veziri Müeyyidüddin İbnu'l-Kassâb komutasındaki askerler birleşerek onlarla mücadele etmeye başladılar. Ancak kısa sürede aralarında ihtilaf çıktı ve birbirleriyle savaştılar.⁴¹ Kutluğ İnanç bir tertip ile öldürüldü (591/1195).⁴²

Hüseynî'nin ifadeleriyle Selçuklular "âdil adamlardı." Büyük Selçuklular'ın son sultanı Sencer'in vefatı ile Horasan, Tuğrul'un katledilmesiyle de "Irak harap olmuştur."⁴³

Hârizmşah, Irak Selçuklularının sonunu getirirken Halifeyle iş birliği yapmıştı. Ancak Selçukluların yerini kimin alacağı hususu aralarında mücadeleye sebep oldu. Hârizmşah Muhammed b. Tekiş (1200-1220), ülkesindeki ulemâdan fetva alıp Hz. Ali soyundan Alâülmülk-i Tirmizî'yi halife tayin ettiğini duyurdu. Halife

lam Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1407/1987, XLV, s. 86; Celalüddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut, Daru İbn Hazm, 1424/2003, s. 352.

³⁴ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 560.

³⁵ Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, XLI, 342-344.

³⁶ Es-Süyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 357.

³⁷ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 319; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 24.

³⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 75.

³⁹ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 94, 106-108.

⁴⁰ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 295.

⁴¹ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 111.

⁴² Detaylar için bk. Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, 82-84.

⁴³ Sadruddin Ebu'l-Hasan el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 137.

Nâsır-Lidînillâh'ın Hârizmşahlar'ın Bağdat'a yürümesinden korkarak Cengiz Han'a bir elçilik heyeti gönderdiği ve Moğollar'ı müslüman topraklarına çağırdığı iddia edilmiştir. Bu iddia genelde kabul görmemiştir. Nâsır-Lidînillâh farklı kesimlerden destek arayışındaydı. Fütüvvet teşkilâtını düzenleyip kendi kontrolü altına aldı.⁴⁴

2. Nâsır Lidinillah ve İsmailîler

Selçuklular diğer Şîî gruplardan daha fazla Şîî İsmâilî Bâtınî Nizârîyye mensupları aleyhine askeri tedbirler almışlardı. Son "Sultan Tuğrul, Damgan ve Gerd-kuh etrafındaki mühlidlerin (Bâtınîler/Nizârîler) memleketlerine inmiş, onları yağma ve tahrip ettikten sonra kimi buldu ise öldürmüştü."⁴⁵

Bu dönemde Kahire'de Şîî İsmâilî Fâtımî idaresi zayıf düşmüştü. Son zamanlarda ülkeyi fiilen vezirler yönetmekteydi. Henüz dokuz yaşında olan el-Âdîd Lidînillâh halife ilân edilmişti (1160). Kudüs Haçlı Kralı'nın Mısır'ı işgale karar vermesi üzerine 1168'de vezir Şâver ve Halife Âdîd, Nûreddin Zengî'den yardım istediler. Zengî'nin gönderdiği Şîrkûh ve yeğeni Selâhaddin Eyyûbî duruma hâkim oldu. Şîrkûh vezir tayin edildi ve iki ay sonra öldü. Nûreddin'in kumandanlarının tavsiyesi üzerine Âdîd 26 Mart 1169 tarihinde Selâhaddin'i vezir tayin etti. Zamanla çıkan bazı isyanlar da bastırıldı. 7 Muharrem 567 (10 Eylül 1171) cuma günü Mısır'da Abbâsîler adına hutbe okunmaya başladı. 10 Muharrem 567 (13 Eylül 1171) pazartesi günü Âdîd'in ölümüyle Fâtımî hilâfeti ve devleti resmen sona ermiş oldu.⁴⁶ Eyyûbîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı Selâhaddin Eyyûbî (1171-1193) Kudüs'ü fethetti (583/1187). Kudüs'ün ve birçok kalenin düşmesi üzerine bütün Batı Avrupa ülkelerinin katıldığı yeni bir Haçlı seferi düzenlendi. Haçlılar 1189'da Akkâ'yı kuşattılar. Selâhaddin ile Haçlılar arasında Akkâ önünde iki yıla yakın süren şiddetli savaşlar yapıldı.

Halife Nâsır, Akkâ Haçlılar'ın muhasarası altında iken şehri savunan Selâhaddin-i Eyyûbî'nin yardımına gitmek yerine sınırlarını kuzeye doğru genişletti ve Fırat kıyısındaki yerleşim merkezlerini hâkimiyeti altına aldı. Halifenin Selâhaddin'e karşı bu olumsuz tavrının sebebi muhtemelen, Kudüs'ü Haçlılar'dan geri almasından sonra Selâhaddin'in kendi topraklarına da saldırabileceği endişesiydi. Haçlılar 615'te (1218) Dimyat'a saldırdıkları sırada Eyyûbîler halifeden yardım istedi. Nâsır bu isteği reddetti.⁴⁷

Şîî İsmâilî Fatımî idaresi sona ermesine rağmen Alamut'taki Şîî İsmâilî Bâtınî Nizârî yönetim devam etmekteydi. Alamut yöneticisi Hasan, başa geçtikten yakla-

⁴⁴ Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII, 399-402.

⁴⁵ El-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 123.

⁴⁶ Ramazan Şeşen, "Âdîd-Lidînillâh", *DİA*, I, 374-375.

⁴⁷ Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII, 399-402.

şık iki buçuk yıl sonra, 559/1164 yılı Ramazan ayında “kıyamet” denen bir devri başlatarak, taraftarlarından şeriatın yükümlülüklerini kaldırdığını ilan etmişti. Alamut’ta 607/1210 yılında başa geçen Celalüddin kıyameti sona erdirdi.⁴⁸

Halife Nâsır’ın Bâtınîler ile ilişkileri hakkında kaynaklara yansıyan bilgiler oldukça farklıdır. Alamut’un lideri Celalüddin Hasan’ın elçisi 608 yılında Bağdat’a gelip Bâtıniyye’den teberrî ettiklerini, camiler ve mescitler yaptıklarını, Cuma ve cemaati ikame ettiklerini, Ramazan orucu tuttuklarını haber verdi. Halife Nâsır buna sevindi. Celalüddin’in annesi Hatun hacca gitmek için Bağdat’da geldiğinde Halife onun için tören düzenledi. Şam bölgesindeki Nizârîlere de böyle yapmaları Alamut’tan mektup gönderilerek bildirilmişti. Bundan sonra Şâfiî mezhebinin görüşleri esas alınacaktı.⁴⁹

Celalüddin, Halife ile ortak askeri hareketler de düzenlemişti. İldeniz Atabeglerinden Özbek b. Pehlivan, Arrân-Azerbaycan tahtına çıkınca emîrlere Mengli isyan etmişti. Özbek, Halife Nâsır-Lidînillâh’ın gönderdiği ordu ve Halife’nin talebiyle yardıma gelen Alamut yöneticisi Celalüddin’in yardımıyla galip geldi ve Mengli’nin toprakları üçü arasında paylaşıldı (612/1215).⁵⁰ Özbek’in payına düşen yerlerin başına getirdiği Emîr Ağlamış, bir süre sonra buralarda Hârizmşâh Alâeddin Muhammed’in adına hutbe okuttu. Ağlamış, 614/1217 yılında Bâtınîler tarafından katledildi.⁵¹ Ağlamış’ın öldürülmesini Halifenin istediği de iddia edilmiştir.⁵² Alamut’ta Celâlüddin’in on bir yıllık iktidardan sonra 618/1221 yılında vefatı ile Bâtınî İsmâilî Nizârîlerin Sünnîlik kararları değişmemişti. Ancak onlar, yavaş yavaş Sünnî uygulamaları bırakmıştır.⁵³

3. Nâsır Lidinillah ve İснаaşeriyye

Râfıziler hakkında ayrı bir kitap da yazan⁵⁴ Râvendî’nin verdiği bilgiler Sultan Tuğrul’un İsnâaşeriyye müntesipleri hakkında nasıl tutum aldığına işaret sayılabilir. Tuğrul 583/1187 yılında Mâzenderan bölgesine bulunuyordu.⁵⁵ “Akidesinin esasları... takiyye ve nifak olan Râfızî Mazenderan meliki” (İspehped Erdeşir Hüsâmüddeve, 568-602/1173-1206),⁵⁶ sultan Tuğrul’a karşı münafıklık ediyordu.

⁴⁸ Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak, İstanbul, Doruk, 2005, s. 540, 565.

⁴⁹ Cemâlüddin Muhammed İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, thk: Hasaneyn Muhammed Rabî, Kahire, Emiriyye, 1957, III, 211; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, XXII, 185; Daftary, *İsmaililer*, s. 565.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 111; Daftary, *İsmaililer*, s. 568.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 316.

⁵² Gülay Öğün Bezer, “İldenizliler”, *DİA*, XXII, 82-84; Daftary, *İsmaililer*, s. 569.

⁵³ Daftary, *İsmaililer*, s. 569.

⁵⁴ Er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 364.

⁵⁵ Erdoğan Merçil, “Bâvendîler”, *DİA*, V, 214-216.

⁵⁶ Bk. Yusuf İsmâilî, *Seyri der Târih-i Teşeyyu-i Mâzenderân*, Kum, Pezûheshkâh-i ulûm ve ferheng-i İslâmî, 1387, s. 78.

“Sultan onun akidesinin kötülüğüne vakıf olunca, kendisine itimad etmedi.”⁵⁷

Tuğrul'un tuğrâcısı olduğu dönemde vezir İbnü's-Sâhibî'l-Âdil Şihâbüddin Mahmud'un bir tutumu konumuz açısından önemli detaylar içermektedir. Buna göre Şîîler (Râfîzîler) Eş'arîler'in çeşitli makamlara gelmesi için çaba sarfediyordu. Vezir “Ebû Hanîfe'nin ashabını kuvvetlendiren” diye tanıtılmaktadır. Hâce Aziz gibi Râfîzîler İsfahan kadılığına Eş'arîleri tayin ettirmek istemişlerdi. Hutbe ve kadılığın Hocendilere verilmesi emri çıkmıştı. Tuğra çekme vakti geldiğinde vezir bunu görünce fermanı yırttı. Vezirin bunu yaparken sarfettiği kaydedilen sözler çok şey ifade etmektedir. “Sultanın İslamiyetten çıkmasındansa İsfahan'ın elden çıkması daha iyidir. Müslümanlıkta hamiyetsizlik yoktur. Atalar ve selefleri olan sultanların Eş'arîlerden kılıçla aldıklarını kendisinin bedava olarak Eş'arîlere teslim etmesine müsaade etmem.” Vezirle görüşmüş olan ve bu sözleri nakleden er-Râvendî kimsenin bu söze karşı gelemediğini kaydetmekte, “Eş'arîler ile Râfîzîlerin haysiyetleri kırıldı” demektedir.⁵⁸

Abbâsî halifesi Nâsır'ın, İsnâaşeriyye ile müsbet ilişkilerine dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Hatta bazıları Halifenin Şîî olduğunu yazmakta ve Şîîliğe meyline dair bazı deliller getirmektedir.⁵⁹

Sâmerrâ'da tamir ettirdiği Gaybetü'l-Mehdî Türbesi'ndeki kitâbeye göre Nâsır-Lidînillâh kendini, Şîîliğin kutsal emanetlerinin koruyucusu olarak tanımlamıştı.⁶⁰ İmamların türbelerine Selçuklu sultanlarının da saygı gösterip ziyaret etmeleri ve imar etmelerinden hareketle bu durumun Halifenin Şîîliğini göstermeyeceği vurgulanmaktadır.⁶¹

Nâsır-Lidînillâh devletin çeşitli kademelerine İmâmîyye Şîası'na mensup kişiler tayin etmişti.⁶² Devletin işlerini Üstâdüddâr İbnü's-Sahib'e bırakmıştı.⁶³ İbnü's-Sahib ifrat derecesinde Şîî idi.⁶⁴ Halifenin vezirleri ve başka görevlileri arasında Şîîler vardı.⁶⁵

⁵⁷ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 315.

⁵⁸ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 388-389.

⁵⁹ Muhammed Tahir Yakubi, “Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah”, *Tarih-i İslam der âyine-i Pezûheş*, sayı: 9, 1385, s. 184.

⁶⁰ Angelika Hartmann, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, XXXII, 399-402.

⁶¹ Yakubi, “Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah”, s. 189.

⁶² Angelika Hartmann, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, XXXII, 399-402.

⁶³ El-Melikü'l-Mansûr Muhammed b. Takiyyuddîn, *Mizmârü'l-hakâik ve sırrü'l-halâik*, thk. Hasan Habeşî, Kahire, Âlemü'l-Kutub, 1968, s. 205.

⁶⁴ Bununla ilgili kaynaklar ve detaylar için bk. Fatih Güzel, *Nâsır li-Dinillâh'ın Halîfeliği Ve Şahsiyeti*, (Yayımlanmamış Doktora), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Konya, 2014, s. 28. Fatih Güzel sonra yazdığı bazı makalelerinde aynı bilgileri tekrar vermektedir.

⁶⁵ Yakubi, “Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah”, s. 192.

el-Melikü'l-Mansûr'un⁶⁶ (ö. 617/1221) verdiği bilgilere göre Bağdat'da Şîlik (teşeyyu) ve Ehl-i Beyt'e velayet ilan edilmişti. Üstâdüddâr İbnü's-Sahib bununla maruftu. O ve ailesi bunu atalarından miras almışlardı. Muaviye ve Yezid'e laneti açıkça ilan etti. Nizamiyye Medresesi'nde müderris olan Radiyuddin el-Kazvinî (ö. 590/1194) Nizamiyye Medresesi'nde vaaz ederken onun da Yezid'e lanet etmesi intenmiş, yapmayınca öldürmeye kalkmışlardı. Yetkililerin müdahalesi ile fitneye engel olunmuş ve Kazvini oradan götürülmüş, korumaya alınmış, ancak gece evine götürülmüştü. Bâb-ı Bedr'deki vaaz meclisinde Halife de bulunuyordu. Bir grup yine Yezid ve Muaviye'ye lanet etmesini istedi. Bu gelişmeler sonrasında Kazvinî ailesini görmek için memleketine gitmeye izin istedi. Üstâddâr İbnü's-Sâhib buğzundan dolayı onun için izin istedi ve izin verildi. Yolunda bulunan Kızıl Arslan'a bir mektup yazdılar. Onun mezhep yüzünden çıkıp gittiğini bildirdiklerinde Halife bundan pişman oldu. Bunun kendi aleyhlerine farklı beldelere yayılmasından korkmuşlardı. Kızıl Arslan'a divanın mektubunu ulaştıran Kazvinî, Bağdat'a dönmeyeceğini söyledi ve Kazvin'e yöneldi. Bu bölgedeki halk ve yöneticiler Kazvinî'ye değer veriyorlardı. Nizâmîyye müderrissiz kaldı. Medresedekiler Kazvinî'nin birgün geri geleceğine inanıyorlardı.⁶⁷

Zehebî'nin naklettiği bilgilere göre Ebu'l-Hayr Radiyuddin el-Kazvinî 569 yılından itibaren Nizamiyye'de ders vermeye başlamıştı. İbnü's-Sâhib zamanında Şîlik zuhur edince aşure günü halk minberden Yezid'i lanetlemesini istemiş Kazvinî imtina etmişti. Bu yüzden defalarca öldürülmeye teşebüs etmişlerdi. Kazvini bunlardan salimen kurtulmuş 580 yılında Kazvin'e gitmişti. İbnü's-Sâhib zamanında Hanbelilerden bir grubun da Şîliğe meylettiği, İbnü'l-Cevzî'nin bile secili konuşarak, farklı anlamlara çekilebilecek şeyler söylediği kaydedilir.⁶⁸

Zekeriyâ el-Kazvinî (ö. 682/1283) Radiyuddin Kazvinî'nin Kazvin'e gitmek istediğini, bunun mümkün olmaması üzerine hac için izin alıp Şam yoluyla dönerek Kazvin'e geldiğini anlatmaktadır. Kazvin'de vaazları çok rağbet gören Radiyüddin, Şîa'ya çok taarruzda bulunurdu. Evi Şîa mensuplarının yaşadığı mahalledeydi. Kapısının önünde bulunan ağaçta bir adam görülmüştü. Adamın ona saldırı için geldiği söylenmişti. Bunun üzerine Radiyüddin, "artık Kazvin'de ikamet etmem" deyip şehirden çıkmıştı. Kazvin halkı da şehirden çıktı. Geri dönmek için bir şart koştu. Şîa'ya mensup bir grubun, alınlarına Ebû Bekir ve Ömer isimleri damga olarak vurulacaktı. Bu yapıldıktan sonra şehre geri dönmeyi kabul etti. Bu kişiler insanlar görmesinler diye sarıklarını damgayı kapatacak şekilde sarıyorlardı.⁶⁹

Bağdat'da Şihâbüddin et-Tûsî'ye (ö. 596/1200) hac için izin verilmiş, o da Mı-

⁶⁶ Angelika Hartmann, "el-Melikü'l-Mansûr", *DİA*, XXIX, 70-71.

⁶⁷ el-Melikü'l-Mansûr, *Mizmâriü'l-hakâik*, s. 120.

⁶⁸ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLI, 368.

⁶⁹ Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed Kazvini, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, Dâru Sadır, [t.y.], s. 402.

sır'a gitmişti. Bundan sonra Irak'a geri döneceğini bilmedikleri kimseye hac izni vermediler. Üstâdüddâr İbnü's-Sahib, Şihâbüddin et-Tûsî'ye buğz ediyordu. Irak'ta kalsa öldürülecekti. Çünkü Üstâdüddâr'ın evinde Hz. Ali'nin dünyada birşeye sahip olmadığı, fakir olduğu, arpa ekmeği yediği söylenmişti. Tûsî, Hz. Ali'nin başlangıçtaki durumunun değişip sonradan çok mala sahip olduğunu ve büyük miktarlarda zekat verdiğini söylemişti.⁷⁰ Tûsî Mısır'a geldiğinde müderris tayin edildi. Orada Eş'arî mezhebini anlatmaktaydı. Özellikle Zeynüddin İbn Nuceyye gibi Hanbelîler ile tartışmaları olmuştu.⁷¹

İbn Vâsıl⁷² (ö. 697/1298) Halife Nâsır'ın Şiî eğilimli olduğunu, İmâmiyye mezhebine meylettiğini yazmaktadır. Halife bu bakımdan atalarının hilafına bir durumdaydı. Çünkü onlar Selef mezhebini (mezhebü's-Selef) mezhep edinmişlerdi. Halife el-Kâdir'in (ö. 422/1031) bu hususta (409/1018 yılında ilan edilen) meşhur bir akide (metni) vardı.⁷³ Halife Nâsır ise, Şîa'dan bir grubu öne geçirmiş, Bağdat'da Yezid b. Muâviye'nin hilâfetinin sıhhatini savunan bir adamı cezalandırmak istemişti. Adam da, "ben imamın fîsk işlemekle azledilmeyeceğini söylüyorum" diyerek kendini savunmuştu. Cemâlüddin İbnü'l-Cevzi (ö. 597/1201) Halifenin, dinlediği bir vaazı sırasında "Allah Rasûlü'nden sonra insanların en faziletlisi kimdir?" diye sorulması üzerine "kızı (nikahı) altında bulunan ondan sonra en faziletlidir" diyerek cevap vermişti. Bu söz iki anlama⁷⁴ muhtemeldi.⁷⁵ Nâsır'ın döneminde, İbnü'l-Cevzî'yi Şiî olan vezirin ve ona yardım eden bir grubun teşebbüsüyle Halifeden emir çıkarıp Vâsıl'a sürgüne gönderdiler ve başına Şiî bir gözetleyici koydular.⁷⁶

Halife Nâsır'dan sonra yerine halife olan büyük oğlu Ebû Nasr Muhammed (ö. 623/1226) Zâhir-Biemrillâh⁷⁷ lakabıyla hilâfet makamına geçti. ez-Zâhir babasının mezhebinin hilafına, Hanbelilerin görüşünü benimsiyor, Şiîlere (Ravâfız) buğz ediyordu.⁷⁸

Ebû Nasr Muhammed cesur biriydi, babası Nâsır ondan çekiniyordu. Ebû Nasr, Şiî eğilimli babasına mezhep konusunda da muhalif olup, Rafıza'ya buğz eden bir Sünniydi. O, Hanbelilere meylediyordu. Babası bundan dolayı ondan hoşlanmıyordu. Halife Nâsır'ın Ebu'l-Hasan Ali isimli küçük oğlu babası gibi Şiî (teşeyyu') mezhebine eğilimliydi. Bundan dolayı Ebu'l-Hasan Ali'ye meyleden Halife

⁷⁰ el-Melikü'l-Mansûr, *Mizmârü'l-hakâik*, s. 121.

⁷¹ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 267.

⁷² Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", *DİA*, XX, 438-440.

⁷³ Bu metin ve ilgili detaylar için bk. Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'da Yaşanan Dinî-Siyâsî Hadiseler ve onun Sünnî Siyaseti", *Marîfe*, yıl: 4, sayı: 2 (Güz 2004), Konya, 2004, s. 235.

⁷⁴ Hz. Peygamber kızıyla evli olduğu için Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in kızıyla evli olduğu için Hz. Ali veya Hz. Osman.

⁷⁵ İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 166; es-Süyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 354.

⁷⁶ Karşılaştırmamız: ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 293, 295.

⁷⁷ Murat Öztürk, "Zâhir-Biemrillâh", *DİA*, XLIV, 92-93.

⁷⁸ İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 166.

Nâsır, Ebû Nasr'ı veliahtlıktan hal' etti, ismini hutbe ve sikkelerden çıkartarak tutuklatıp hapsetti. Ancak Ebu'l-Hasan Ali vefat etti. Ebû Nasr'ı zarureten veliahtlığı geri getirdi (618). Ancak ondan razı değildi. Babası ölünceye kadar Ebû Nasr mahpus kaldı. Ebû Nasr halife olarak kaç ay bu makamda kaldı ve öldü.⁷⁹ Nâsır, Musa b. Cafer'in meşhedi yanına kendine mezar yaptırmıştı. Ancak ez-Zâhir emir verip babasını Rusâfe'de aile kabristanına defnettirdi.⁸⁰

Halife Nâsır, Hz. Ali'yi ve evlatlarını sever, onları meth ederdi. Bu konuda yazdığı Şiîrleri nakledilmektedir. Nâsır, Şiîliğe meyline delil olarak nakledilen bir Şiîrinde "Peygamberden sonra Ali'nin hakkını gasp ettiler çünkü Yesrib'te onun bir Nâsır'ı (yardımcısı) yoktu" demektedir.⁸¹ Hz. Ali'yi Ehl-i Sünnet müntesipleri de sevdiği için bunun Halifenin Şiîliğine delil sayılamayacağı kaydedilmektedir.⁸²

Bazı Şiî âlimler de Nâsır'a atfedilen bu mezhebi mensubiyetini desteklemektedir. *el-Fahrî* adlı eseriyle tanınan Şiî tarihçi İbnü't-Tıktakâ⁸³ (ö. 709/1309) halife en-Nasır için "İmâmiyye'nin görüşündeydi" ifadesini kullanmaktadır.⁸⁴ Âga Büzürg-i Tahrânî (1875-1970) halife Nâsır'ı hicri yedinci yüzyılın tanınmış Şiîlerinden biri olarak tabakat kitabına alarak bazı kaynaklarda onun Şiîliğe meyline dair yer alan ifadeleri nakletmektedir.⁸⁵

Bütün bunlara ilaveten Halife Nâsır ile ilgili, Şiî eğilimle uyuşmayan, ama detaylarına dikkat edildiğinde yine bunun için delil sayılabilecek şu bilgi de mevcuttur. Halife, Musa Kâzım'ın türbesinde (meşhed) Ahmed b. Hanbel'in müsnedinin okutulmasını emretmişti. Bunun için görevlendirilen Şiî âlim Safiyyüdin Muhammed b. Meadd el-Musevî (ö. 620/ 1223) Halifeden icazetliydi. Hille'den Bağdat'a gelmiş yerleşmişti. Burada okunan ilk mesele Fedek hadisesi ve onunla ilgili gelişmeler hakkındaydı.⁸⁶

el-Musevî, Musa Kâzım'ın neslinden biriydi.⁸⁷ Şîa üzerine fakîh ve İmâmiyye kelâmında âlimdi. Halife en-Nâsır'dan *Rûhu'l-ârifîn* adlı kitabı okumuş, icazet almıştı. Öldüğünde Musa Kazım Meşhedi'ne defnedildi.⁸⁸

"Nâsır'ın Şîa'ya göstermiş olduğu ilgi ve alaka onun şahsi eğilimlerinden ziyade dönemin siyasî zorunluluklarının bir gereği" olarak da değerlendirilmekte-

⁷⁹ İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb*, II, 281.

⁸⁰ Sibt, *Mirâtu'z-zamân*, XXII, 274.

⁸¹ İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 168, 169, 191.

⁸² Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", s. 189.

⁸³ Sabri Hizmetli, "İbnü't-Tıktakâ", *DİA*, XXI, 232-233.

⁸⁴ Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, Dâru Sâdır, s. 322.

⁸⁵ Âga Büzürg-i Tahrânî, *el-Envâru's-Sâtia fi'l-mietî's-sâbia*, Beyrut, Dâru İhyai't-turâsi'l-Arabî, 1430/2009, IV, 4-6.

⁸⁶ Sibt, *Mirâtu'z-zamân*, XXII, s. 186. Ayrıca bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Asîlî fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn*, thk. S. Mehdi er-Racâî, Kum, el-Maraşî, 1418, s. 166.

⁸⁷ Tahrânî, *el-Envâru's-Sâtia*, IV, 175.

⁸⁸ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, V, 29.

dir.⁸⁹ Ancak dönemin şartlarının Nâsır'ı bunu yapmaya mecbur bıraktığı iddiası kabul görmemektedir. Çünkü Nâsır'ın iktidarı oldukça güçlü durumdaydı.⁹⁰

Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234) Halife Nâsır-Lidînillâh döneminde fütüvvet teşkilâtının organize edilmesi çalışmalarında öncülük etmişti.⁹¹ Bu dönemde felsefe eserleriyle ilgili menfi tutum dikkat çekmektedir. Sühreverdî'nin de bu içerikte eserleri vardır. 588/1192 yılında Abdülkâdir el-Cîlî'nin torunu Abdüsselam b. Abdilvehhab'ın (ö. 611) evinde ele geçirilen İbn Sina ve İhvau's-Safa'nın kitapları yakılmıştır. Kendi hattı olduğunu kabul edip cevap vermek için yazdığını söylemesi durumu değiştirmemiş ve kâdı Abdusselam'ın fâsık olduğuna hükmetmişti. Kitaplar yakılırken İbnü'l-Mârestâniyye (ö. 599/1203) denilen bir adam kitapları okuyor ve "yazana ve inanana lanet ediniz" diyordu. İnsanlar bağırarak lanet ediyorlardı. İşi Şeyh Abdülkâdir'e ve Ahmed b. Hanbel'e lanet okumaya kadar vardırıdılar.⁹²

Sühreverdî'nin felsefe karşıtı *Reşfü'n-nesâihi'l-îmâniyye*⁹³ adlı eserinde dikkat çekici nokta, İsmâilî-Bâtınîler'e karşı polemige girilmekten kaçınılmış olmasıdır. Muhtemelen Alamut'taki Bâtınî lideri Celâleddin Hasan'ın 608'de (1211-12) Sünnî İslâm'a geçmesi bu konuda etkili olmuştur.⁹⁴ Akâid ile ilgili '*Alâmü'l-Hüdâ ve akâidetü erbâbi't-tukâ*' adlı eserinde Sühreverdî sahabe ve ehl-i beyti sevmek gerektiğini vurgulamaktadır. İsimlerini anarak dört halife ile birlikte Hz. Fâtma'yı sevmekten bahsetmektedir. Sahâbenin bazılarını diğerlerinden daha faziletli görse bile bunu insanın gizlemesini tavsiye etmektedir.⁹⁵

Sonuç

Selçuklular öncesinde Şîa mezhebinin çeşitli kollarının müntesibi olan yöneticiler güçlü iktidarlar kurmuşlardı. Dönemin kaynakları da Abbâsî hilâfetinin siyasi gücünün kalmadığına işaret etmektedir. Fatımîler ve Büveyhiler devletlerinin öne çıktığı yaklaşık yüz yıllık döneme, birçok araştırmacı Şîî asrı demektedir. Bu asrı Selçukluların sona erdirdiği kabul edilmektedir. Tuğrul Bey'in Abbâsî hilâfetini Şîî iktidarlardan kurtarmasıyla Abbâsîler için yeni bir dönem başlamıştır. Selçuklu hanedanı içinde zamanla ortaya çıkan taht kavgaları süreçlerinde Abbâsî halifelerinden bazıları da kendi iktidarlarını bağımsız hale getirmeye kalkışmış, Müstersîd

⁸⁹ Güzel, Nâsır li-Dinillâh'ın Halifelîği ve Şahsiyeti, s. 37.

⁹⁰ Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", s. 191.

⁹¹ Hasan Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehâbeddin", *DİA*, XXXVIII, 40-42

⁹² Sibt, *Mir'âtu'z-zamân*, XXII, 5.

⁹³ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, *Keşfu'l-Fezâihi'l-Yûnâniyye ve Reşfü'n-nesâihi'l-îmâniyye*, tahkik: es-Seyyid Ali Aşur, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998, s. 68.

⁹⁴ Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII, 399-402.

⁹⁵ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, '*Alâmü'l-Hüdâ ve akâidetü erbâbi't-tukâ*', thk. Abdullatif Ömer el-Muhaymid, Beyrut, Nâşirun, 1437/2016, s. 92, 98.

ve Râşid Bâtınî suikastleri olarak bilinen sonla can vermişlerdir. Irak Selçuklularının son sultanı Tuğrul'un öldürüldüğü mücadelede dönemin Abbâsî halifesi en-Nâsır Lidinillah karşı tarafta saf tutmuştur. Şîi asrına son veren Selçuklular bitirilirken Abbâsîlerin başında bulunan Halife en-Nâsır özellikle Şîiler ile iyi ilişkiler içerisindedir. Alamu'taki Şîi İsmâilî Bâtınî Nizârîyye mensupları da bu halifeyle anlaşmış, birçok kaynak ve araştırmacı bunu onların Sünnîliği kabul etmeleri olarak görmüştür. Bazı kaynaklarda Şîi olduğu bildirilen Halife Nasır'ın döneminde özellikle Şîa mensupları himaye görmüşler ve vezaret dahil çeşitli görevlere getirilmişlerdir. Bu durumu dönemin şartları ile izah eden tezler de vardır. Şîi asrını bitiren Selçuklu iktidarı sona erince, mezhebi kimlikler üzerinden düşünüldüğünde, beklenmedik ittifaklar ortaya çıkmıştır. Selçuklularda Melikşah döneminden itibaren, artık devletin güçlendiği gerekçesiyle, devlet kadrolarından Şîileri uzak tutma hassasiyetinin bittiği, İsnâaşeriyye müntesiplerinin vezirliğe kadar yükseldiği bilinmektedir. Ancak en-Nâsır döneminde, önde gelen bazı Sünnî âlimlerin yaşadıkları işin nerelere vardığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Halife en-Nâsır döneminde güçlü yetkiler kullanan Şîi vezirlerin desteğiyle oluşan baskılar neticesinde Bağdat'tan Nizâmîyye müderrislerinin can derdine düşüp bir yolunu bulup kaçmaları, medresenin müderrissiz kalması, İbnü'l-Cevzî gibi Hanbelî âlimlerinin sürgüne gönderilmesi, Abdülkadir Geylanî'nin torununun evinde felsefe eserleri bulunduğu gerekçesiyle zındık ilan edilip lanetlenirken bu lanetin Ahmed b. Hanbel'e kadar uzanması gibi hadiseler önemli detaylardır. Böyle bir ortamda Halife en-Nâsır'ın görev verdiği farklı kademelerdeki Şîi yöneticiler eliyle Şîa iktidara nisbeten tekrar kavuşmuştur.

KAYNAKÇA

- Arkan, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2010.
- Arkan, Adem, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslâmî İlimler Dergisi*, 6-2, 2011
- Bezer, Gülay Öğün, "İldenizliler", *DİA*, XXII, 82-84.
- el-Bîrûnî, Ebû Reyhan, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, neşr. Eduard Sachau, Leipzig, 1923.
- Bozkurt, Nebi, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 355-363.
- Bozkuş, Metin, *Büveyhiler ve Şîilik*, Sivas, 2003.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer: Tarih ve Öğretiler*, çev. Erdal Toprak, İstanbul, Doruk, 2005.
- Genç, Süleyman, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyâsî Hadiseler ve onun Sünnî Siyaseti", *Marife*, yıl: 4, sayı: 2 (Güz 2004), Konya 2004, s. 219-243.

- Gökalp, Yusuf, “Zeydilik ve Yemen’de Yayılışı”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2006
- Güner, Ahmet, *Büveyhîler’in Şîî-Sünnî Siyaseti*, İzmir, 1999.
- Güner, Ahmet, “Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 2011, I, s. 151-170.
- Güzel, Fatih, *Nâsır li-Dinillâh’ın Halifeliği Ve Şahsiyeti*, (Yayımlanmamış Doktora), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Konya, 2014.
- Hakyemez, Cemil, *Şîa’da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, İstanbul, İSAM, 2009.
- Hartmann, Angelika, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, XXXII, 399-402.
- Hizmetli, Sabri, “İbnü’t-Tıktakâ”, *DİA*, XXI, 232-233.
- İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferac, *el-Muntazam fi Târîhi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1412/1992.
- İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen Ali, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, (edit. C.J. Tornberg, Leiden E. J. Brill 1867 baskısı esas alınarak), Beyrut, Dâru Beyrût (Dâru Sâdır), 1992.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cîze, Dâru’l-Hicr, 1418/1998.
- İbnü’t-Tıktakâ, Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi’l-Âdâbi’s-Sultâniyye ve’d-Düveli’l-İslâmiyye*, Beyrut, Dâru Sâdır, ty.
- İbnü’t-Tıktakâ, *el-Asîlî fi Ensâbi’t-Tâlibiyyîn*, tahkik: S. Mehdi er-Racâî, Kum, el-Maraşî, 1418.
- İbn Vâsıl, Cemâlüddîn Muhammed, *Müferricu’l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, thk: Haseneyn Muhammed Rabî, Kahire, Emiriyye, 1957.
- İlhan, Avni, “Gaybet”, *DİA*. XIII, s. 410-412.
- Kâdı Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâilü’n-Nübüvve*, çev. Ömer Aydın, M. Şerif Eroğlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017.
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul, 2007.
- Kazvini, Ebü Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed, *Asâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut: Dâru Sadır, [t.y.].
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Tarih-i Dinîsi*, Haz. Metin Ergun, Ankara, Akçağ yay. 2005.

- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.
- el-Melikü'l-Mansûr Muhammed b. Takiyyuddin, *Mizmârü'l-hakâik ve sırrü'l-halâik*, thk. Hasan Habeşî, Kahire, Âlemü'l-Kutub, 1968.
- Merçil, Erdoğan, "Bâvendîler", *DİA*, V, 214-216.
- Muhammed Tahir Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", *Tarih-i İslam der âyine-i Pezûheş*, sayı: 9, 1385, s. 181-206.
- Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehap Tarzi, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1994.
- Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, Çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999. Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, XI, s. 211-225.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, Çev. Ahmet Ateş, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Özgüdenli, Osman, "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, s. 111-146 (*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 39, İstanbul 2004, s. 1-35).
- Öztürk, Murat, "Zâhir-Biemrillâh", *DİA*, XLIV, s. 92-93.
- es-Safedî, Salahaddin Halil, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, tahkik: Ahmed el-Arnaud, Türkî Mustafa, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâs, 1420/2000.
- es-Sem'ânî, Abdulkerim, *el-Ensâb*, thk. el-Barûnî, Beyrut, Dâru'l-Cinân, 1988.
- Sevim, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, Ankara 1960, C.XXIV, sayı 94, s. 209-232.
- Sevim, Ali, "Garsünni'me", *DİA*, XIII, s. 386-387.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, thk: Muhammed Berakât ve diğerleri, Dimaşk, Dâru'r-Risaleti'l-âlemiyye, 1434/2013.
- Spuler, Bertold, "The Disintegration of the Caliphate in the East", *Cambridge History of Islam*, ed. P.M. Holt ve diğerleri, Vol. IA, Cambridge, 1970, s. 143-174 ("Doğuda Hilâfetin Çöküşü", Çev. Hamdi Aktaş, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1997, I, s. 151-182).
- Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, 'Alâmü'l-Hüdâ ve akâidetü erbâbi't-tukâ, thk. Abdullatif Ömer el-Muhaymid, Beyrut, Nâşirun, 1437/2016.
- es-Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer, *Keşfu'l-Fezâihi'l-Yûnâniyye ve Reşfü'n-nesâihi'l-îmâniyye*, thk. es-Seyyid Ali Aşur, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.

-
- Sümer, Faruk, "Tuğrul II", DİA, XLI, 342-344.
 - Sümer, Faruk, "Pehlivân", DİA, XXXIV, 221-222.
 - es-Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut, Daru İbn Hazm, 1424/2003.
 - Şeşen, Ramazan, "Âdid-Lidinillâh", DİA, I, s. 374-375.
 - Tahrânî, Aga Büzürg, *el-Envâru's-Sâtia fi'l-mieti's-sâbia*, Beyrut, Dâru İhyai't-turâsi'l-Arabî, 1430/2009.
 - Tomar, Cengiz, "İbn Vâsıl", DİA, XX, 438-440.
 - Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydîleri*, Gümüşhane Üniversitesi, 2012.
 - Yılmaz, Hasan Kâmil, "Sühreverdî, Şehâbeddin", DİA, XXXVIII, 40-42
 - Yusuf İsmailî, *Seyrî der Târih-i Teşeyyu-i Mâzenderân*, Kum, Pezûheskâh-i ulûm ve ferheng-i İslâmî, 1387.
 - ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed, *Târîhu'l-İslâm*, tahk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1407/1987.

Abbasid Caliph Nasir Lidinillah's Shiite Policy*

Adem ARIKAN**

Abstract:

The Shiite-influenced Buwayhid Dynasty captured Baghdad (334/945), and the Abbasid caliphs remained under their domination for a long time. This administration came to an end, when the Great Seljuk Dynasty took over Baghdad (447/1055). Following the death of the last Sultan Tughrul of the Iraqi Seljuks (590/1194), who ruled the region after the Great Seljuks, Seljuk rule collapsed. Abbasid caliph Nasir Lidinillah, who was influential in these developments, had been in the caliphate for a long time (575-622 / 1180-1225). The period of this caliph was also a time of major developments in terms of sectarian history. During the time of Caliph Nasir, who was reported to be Shi'i by some sources, Shi'a members, in particular, were patronized and appointed to various posts including the position of vizier. This study will focus on aspects of development that are relevant to the history of these sects.

Keywords: Nâsir Lidinillah, Seljuk Dynasty, Tughrul, Ithna-Ashariyyah, Ismailis

Abbasî Halifesi Nasır Lidinillah'ın Şîî Siyaseti

Özet

Şîî eğilimli Büveyhiler Devleti, Bağdat'ı ele geçirmiş (334/945), Abbasî halifeleri de uzun süre onların tahakkümü altında kalmıştır. Büyük Selçuklu Devleti Bağdat'ı ele geçirdiğinde (447/1055) bu yönetim sona ermiştir. Büyük Selçuklulardan sonra bölgede hüküm süren Irak Selçuklularının son sultanı Tuğrul'un öldürülmesiyle (590/1194) bölgede Selçuklu yönetimi sona ermişti. Bu gelişmelerde etkili olan Abbasî halifesi Nâsir Lidinillah uzun süre (575-622/1180-1225) hilâfet makamında bulunmuştu. Bu halifenin dönemi, mezhepler tarihi açısından da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bazı kaynaklarda Şîî olduğu bildirilen Halife Nâsir'ın döneminde özellikle Şîa mensupları himaye görmüşler ve vezaret dâhil çeşitli görevlere getirilmişlerdir. Bu çalışmada söz konusu gelişmeler mezhepler tarihini ilgilendiren yönleri bakımından ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nâsir Lidinillah, Selçuklular, Tuğrul, İsnâaşeriyye, İsmâiliyye

* This paper is the English translation of the study titled "Abbasî Halifesi Nasır Lidinillah'ın Şîî Siyaseti" published in the 5th issue of *İlahiyat Akademi*. (Adem ARIKAN, "Abbasî Halifesi Nasır Lidinillah'ın Şîî Siyaseti", *İlahiyat Akademi*, sayı: 5, 2017, s. 147-164.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Assoc. Prof. Dr., Istanbul University, Faculty of Divinity, ademarikan@yahoo.com.

Introduction: The End of the Shiite Century

Prior to the era of the Seljuks, Shiite-oriented administrations, including the center of the Caliphate, held power. The Abbasid caliphate was also influenced by the Shiite-oriented Buwayhis in the period known as the Shiite century. The Caliphs of the Abbasids, who were controlled by the Seljuks, took action to establish their own authority. Nasir Lidinillah played an active role in the events that brought an end to the Seljuk Empire. He allied himself with different Shiite groups during this period. These historical events which are important in the history of the sects should be examined having regard to various aspects concerning different sects.

Seljuks were Muslims. When they made contact with Islamic society, there were two administrations of the caliphate, namely the Abbasids (750-1258) and the Fatimids (909-1171), and two caliphs. The Umayyad amir in Andalusia gained the title Nasir Lidinillah in 929 and the Andalusia Umayyad Caliphate (929-1031) was established.¹

When the Seljuks came to the region, the Ismaili-Qarmatian state continued to exist in Bahrain despite the end of their previous aggressive attitudes.² During the reign of Sultan Melikşah, the local authorities in the region were supported and the Karmaî administration came to an end.³ The local Zaydi administrations continued to exist in the area known as Daylam in the southwest of the Caspian State.⁴ The rulers of Mecca's Zaydi, who were descended from Hasan, taught sermons in the name of the Fatimids for approximately a century (368-462 / 978-1070).⁵ The Zaydi administration in Yemen was replaced by the Suleyhids from the Fatimids from 439/1047.⁶

As accepted by the followers of the Shiite Ithna-Ashariyyah, the period known as the "minor gaybat (al-gaybatu as-sughra, al-gaybatu al-kusra, al-gaybatu al-kasira)" on 8 Rabialawwal 260 (1 January 874), the date on which Hasan al-Askari, the eleventh imam, passed away. Communication with Muhammad ibn Hasan, the twelfth imam, was established through four intermediaries appointed by deputies, religious bodies and ambassadors. Communication with the imam ended after the death of the fourth ambassador on 15 Shaban 329 (15 May 941), which is known as the "major gaybat" (al-gaybatu al-kubra, al-gaybatu as-saniya,

¹ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 213.

² Nasir al-Husraw, *Safarnama*, trans. Abdülvehap Tarzi, Ankara, Ministry of National Education, 1994, p. 127.

³ Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi", *Bellekten*, Ankara, 1960, V. XXIV, issue 94, p. 209-232.

⁴ Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, Gümüşhane University, 2012, p. 68 et al.

⁵ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 560.

⁶ Yusuf Gökalp, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", (Unpublished Doctoral Thesis), Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences and History of Islamic Sciences, Ankara, 2006, p. 166.

al-gaybatu at-tula, al-gaybatu at-tamma).⁷

The Shiite-oriented Buwayhis influenced the Sunni Abbasid caliph after capturing Baghdad in 334/945 shortly after the major gaybat. The most respected hadith, doctrine and fiqh works of Ithna-Ashariyyah were written during this period.⁸ The period lasting until the fall of Baghdad to the Seljuks (447/1055) is known as the "Shiite Century".⁹ Qadi Abd al-Jabbar (d. 415/1025) who lived during this period indicated that the Abbasids existed only in name for almost a century and that many centers were administered by Shiites.¹⁰ According to Biruni (d. 453/1061), the authority vested in the Buwayhis in Baghdad. Management (ad-dawla wa al-mulk) was passed to the Buwahis. Furthermore, Abbasid caliph retained only religious powers and were not authorized to act in worldly affairs.¹¹

According to Fuat Köprülü, if the Seljuk authorities had not preserved the Abbasid caliphate and Sunnism, it would have been certain that Shiite would have become the dominant sect in Islam.¹² According to Spuler, who has made a similar assessment and states that the Fatimids in Egypt were conducting effective invitational activities in Syria, Iraq and Iran, if the Seljuks had not adopted and defended Ahl al-Sunnah, the Ismailis would have taken control.¹³

Garsunnima Abu al-Hasan Muhammad (d. 480/1088) observed and recorded the events when the Great Seljuks entered Baghdad and ended the governance of Buwayhi. According to the narrative of Garsunnima, Sibt Ibnu al-Jawzi (d. 654/1256)¹⁴ states that Tughrul Begh entered Baghdad in Ramadan in 447/1055. At this time after the name, Tughrul Begh, al-Maliqu ar-Rahim, a Buwayhi amir, was mentioned in the sermon. At the end of Ramadan (December 1055), the name of

⁷ Avni İlhan, "Gaybet", *DİA*, XIII, p. 410-412; Cemil Hakyemez, *Şi'a'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, İstanbul, İSAM yay., 2009.

⁸ Ahmet Güner, *Büveyhiler'in Şii-Sünni Siyaseti*, İzmir, 1999, p. 95 et al.

⁹ Ahmet Güner, "Şii Yüzyılında Yahut Büveyhiler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum*, 2011, I, p. 151-170; Güner, *Büveyhiler'in Şii-Sünni Siyaseti*, p. 184; Metin Bozkuş, *Büveyhiler ve Şiilik*, Sivas, 2003, p. 95.

¹⁰ Qadi Abd al-Jabbar, *Tasbitu Dalaili an-Nubuwwa*, trans. Ömer Aydın, M. Şerif Eroğlu, İstanbul, Manuscript Institution of Turkey, 2017, p. 814.

¹¹ Abu Rayhan al-Biruni, *al-Asaru al-Bakiya ani al-Kuruni al-Haliya*, published by: Eduard Sachau, Leipzig, 1923, p. 132.

¹² M. Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, Prepared by. Metin Ergun, Ankara, Akçağ yay., 2005, p. 135, Footnote no. 6.

¹³ Bertold Spuler, "The Disintegration of the Caliphate in the East", *Cambridge History of Islam*, ed. P.M. Holt et al, Vol. IA, Cambridge, 1970, p. 150; "Doğuda Hilafetin Çöküşü", trans. Hamdi Aktaş, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1997, I, p. 157; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul, 2007, p. 43.

¹⁴The *Uyunu at-tawarih* by Garsunnima has not been published up to the present time. This was used as a reference in the *al-Muntazam* by Abu al-Faraj Ibnu al-Jawzi and the *Miratu az-zaman* by Sibt Ibnu al-Jawzi (XVIII, 496). The evidence indicates that a major part of the *Uyunu at-tawarih* by Sibt was used in the work of Al-Jawzi. It contains detailed information relating to Turkish history within the Seljuk State (Tughrul Begh, Alparslan and Malik Shah) which has not been included in many other works (see: Ali Sevim, "Garsunnima", *DİA*, XIII, 386-387.

Buwayhi amir was excluded from the sermons, the amir was arrested and the Buwayhi State (Dawlatu ad-Daylam) fell.¹⁵ The Sultan of the Seljuks changed his direction towards the west when he heard that Basasiri, the commander of the Buwayhis who had fled to the west, had then gone to Mosul and given sermons in the name of Fatimid (6 Zilkadah 448 / January 1057).¹⁶

After the Seljuks settled in Baghdad, the muezzins were ordered to recite the adhan in the Sunni way within the Shiite regions. Abu al-Faraj Ibnu al-Jawzi¹⁷ (d. 597/1201) and Sibt Ibnu al-Jawzi considered the changes in reciting the adhan as among the major events of 448. Ibnu al-Asir (d. 630/1233) stated that Tughrul Begh ordered the people of Karh to recite the Quran in the Sunni manner in 447.¹⁸ The same order was also given by the caliph in 448.¹⁹

Consequently, the adhan was recited in the Sunni tradition in the Musa Kazim Mashad and Karh neighborhoods where Shiite people resided, and all Shiite expressions were banned. Those coming from the Sunni neighborhoods read poems praising the members of the sahabah. Abu Abdallah Ibnu al-Jallab, who clearly insulted the sahabah members, was hanged in front of his shop upon the order of the vizier of caliph. The Shiite canonist, Abu Jafar at-Tusi, fled and his home was looted.²⁰

Ibn Kasir (d. 774/1373), describing the removal of the Shiite adhan after Ibn Tugrul Bey's capture of Baghdad, uses expressions that show what these developments meant both before and after: "Buwayhis assisted the Shiite followers. Then the Seljuk Turks who liked Ahl al-Sunnah came. They acted in a friendly way toward the followers of Ahl al-Sunnah, accepted their high honors, and exalted their positions."²¹

The sensitivity shown toward Hanafism during the era of Tughrul Begh, the first Seljuk Sultan, caused the Shiites and other sects, and even the Ash'aris, to be cursed from the shrines. Alparslan, a Seljuk Sultan, was a Hanafi himself. However, Shafi/Ash'ari ideology was taught in the madrasas established on the instructions of Nizam al-Mulk, Alparslan's vizier.²² Nizam al-Mulk was cautious and prudent

¹⁵ Sibt Ibnu al-Jawzi, *Mir'atu az-zaman*, ed.: Muhammad Barakat et al., Damascus, Daru ar-Risalat al-alamiyye, 1434/2013, XIX, 492.

¹⁶ Sibt, *Miratu az-zaman*, XIX, 508-509.

¹⁷ Ibnu al-Jawzi, *al-Muntazam fi Tarihi al-Muluq wa al-Umam*, ed.: Muhammad Abd al-Kadir Ata and Mustafa Abd al-Kadir Ata, Beirut, 1412/1992, XVI, 7.

¹⁸ Abu al-Hasan Ali Ibnu al-Asir, *al-Qamil fi at-Tarih*, (edit. C.J. Tornberg, Leiden E. J. based on Brill 1867 edition), Beirut, Daru Beirut (Daru Sadir), 1992, IX, p. 614.

¹⁹ Ibnu al-Asir, *al-Kamil fi at-Tarih*, IX, 632.

²⁰ Sibt, *Miratu az-zaman*, XIX, 510.

²¹ Abu al-Fida Ibn Kasir, *al-Bidaya wa an-nihaya*, published: Abdallah ibn Abd al-Muhsin at-Turki, Jiza, Daru al-Hijr, 1418/1998, XV, 736.

²² Adem Arıkan, "Nizamülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnülerle İlişkileri", *İslami İlimler*

toward the Shiites. Later he was assassinated by a Shiite-Ismaili Batini killer. The Great Seljuks were cautious towards the continuing influence of the Shiite Buwayhis who had dominated before them. Tughrul Begh and Alparslan kept Shiite followers out of government positions. Alparslan did not approve the assignment of a Shiite clerk under the command of a commander. He asked "Is the Rafizi sect so good that you use it as a shield against the Batini?" When the clerk Hurdaba was questioned in his presence, he replied "I am a Shiite, not a Batinid".²³ However, the situation changed over time. People came to accept that the government had become more powerful, and the members of the Shiite Ithna-Ashariyyah branch were, in fact, employed in government after the era of Malik Shah. After the passing of Malik Shah, the fight for the throne between his young children weakened government authority, and each group wanted to use this as an opportunity. Later, Shiite followers were promoted to the position of vizier.

The Seljuk administration adopted different practices toward Hasan Sabah (d. 518/1124) and his successors, managing followers of the Shiite, Ismaili Batini Nizariyyah, and the other Shiite groups, the Ithna-Ashariyyah and Zaydiyyah. Military action was taken against the Nizaris but the Ithna-Ashariyyah amirs continued to govern their own regions. Mosul-based Uqaylis, Hillah-based Maziadis, Aleppo-based Mirdasis, Tripoli-based Ammaris, and Tabaristan-based Bawandis remained committed to the government and managed their own regions.²⁴ The Zaydis are noted to have experienced no issues. Abu al-Baraqaat Umar ibn Ibrahim al-Husseini (d. 539/11459), a leading Zaydiyya scholar in Qufa, briefly summarized the issues. According to the narrative of as-Samani (d. 562/1167) who listened to hadiths by him, Abu al-Barakat said "I have a Zaydi lineage and my sect is Zaydiyya, but I give sermons to the Hanafi sect, the Sultan's sect."²⁵

A military battle began during the rule of Sultan Malik Shah and the fight for the throne which occurred after his death provided new opportunities for the Batini Nizaris. Thousands of Nizaris infiltrated the army of Barkyaruk, the eldest son of Malik Shah. Many Batinis were killed or arrested on the order of Barkyaruk who managed to escape assassination attempts with only minor injuries. Through the efforts of Sultan Muhammet Tapar, they were completely eliminated in some regions and although their expansion has been stopped in general, this did not bring about their end. Long periods free of conflict were experienced with the Nizaris in the era of Sultan Sanjar, and they were granted the status of Emania on the condition that they did not build castles, buy weapons or proselytize their ideologies.²⁶

Dergisi, 6-2, 2011, p. 39-64.

²³ Nizam al-Mulk, *Siyasat-nama*, trans. Mehmet Altay Köymen, Ankara, Turkish Historical Society, 1999, p. 115 et al.

²⁴ For more details, see: Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia* (Doctoral thesis), Istanbul University, Department Basic Islamic Sciences, 2010, p. 105.

²⁵ Abd al-Qarim as-Sam'ani, *al-Ansab*, ed. al-Baruni, Beirut, Daru al-Jinan, 1988, III, 188.

²⁶ Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*, p. 259.

After the passing of Sanjar in Rabiulawwal 552/May 1157, the Great Seljuks retreated from history. Köymen states the following in this regard: "The empire was founded and then organized the Islamic world. When it ended, all areas in the middle and near east suffered from chaos."²⁷ After the fall of the Great Seljuks, the Iraqi Seljuks, one of Great Seljuk divisions, continued to exist.

1. Caliph Nasir and the Seljuks

In the period when Sanjar was alive, two caliphs who fought with Masud, the sultan of the Iraq Seljuks, were killed. The Nizari Batinis also killed two caliphs. The army of the caliph was defeated in the battle (529/June 1135) fought between Sultan Masud and Caliph al-Mustarshid, and the caliph was captured. The caliph was then assassinated in his tent by the Nizari Batinis. Certain sources point to Sultan Sanjar as being the one responsible for the killing of Caliph al-Musrashid.²⁸ Like al-Mustarshid, ar-Rashid had issues with Masud and had to leave Baghdad. Ar-Rashid was dethroned from the caliphate and replaced by his uncle al-Muktafi (d. 555/1160). Ar-Rashid cooperated with the opponents of Sultan Masud but achieved little. Ar-Rashid was killed by Nizari Batinis when he was in Esfahan (532/June 1138).²⁹

Abbasid caliph Nasir Lidinillah (575-622/1180-1225) witnessed the end of the Seljuks and made efforts in this regard.

When Tughrul ibn Arslanshah became sultan, power still rested with Eldiguz (1175-1186). Tughrul was just seven years old when he became sultan in 571/1176. Accordingly, ar-Rawandi (d. after 603/1207) says "Tughrul became the sultan as soon as he got out of his cradle".³⁰ Pahliwan³¹ Muhammad ibn Eldiguz (d. 581/1186) managed the government during the early period of Tughrul's reign. Pahliwan said "Caliphs should deal with sermons and imamah and leave the political stuff or global governance to the sultans".³²

²⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, Turkish Historical Society, 1991, p. 465.

²⁸ For more details about the killing of Caliph al-Musrashid, accusations concerning Sultan Sanjar, and relevant sources and assessments, see: Osman Özgüdenli, "Selçuklu Hilafet Münasebetlerinde Bir Dönüm noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, p. 111-146 (The place where the article was published: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Issue 39, İstanbul 2004, p. 1-35).

²⁹ Ibnu al-Asir, *al-Kamil*, XI, 42, 62. Ibn al-Jawzi states that ar-Rashid was killed by Batinis (*al-Muntazam*, XVII, 328) but he also reported that there were three rumors that he was poisoned and killed by his servants (*al-Muntazam*, XVII, 332).

³⁰ Muhammad ibn Ali ibn Suleiman ar-Rawandi, *Rahatu as-Sudur wa Ayatu as-Surur*, trans. Ahmet Ateş, Edition 2, Ankara, Turkish Historical Society, 1999, p. 306.

³¹ Faruk Sümer, "Pahliwan", *DİA*, XXXIV, 221-222.

³² Rawandi, *Rahatu as-Sudur*, p. 309.

Upon the death of Pahlivan, his brother Muzaffaruddin Kizilarслан Uthman replaced him and had bloody battles with Sultan Tughrul. Caliph Nasir supported Kizilarслан and sent military aid. According to sources, unbeknownst to the allied administrators Caliph Nasir created hostility between them.³³

According to information provided by Ibnu al-Asir, the messenger sent by Kizilarслан to Baghdad in 583 received promises of aid. When the messenger sent by Tughrul demanded the reconstruction of Dar as-Saltana, the Caliph had it destroyed.³⁴ However, other sources do not confirm this.³⁵ As-Suyuti states that after the Seljuk State fell, Dar as-Saltana was destroyed in 592 after Khwarezm Shah demanded power from the Caliph during the Seljuk Era.³⁶

The caliph sent the caliphate army commanded by Jalaluddin ibn Yunus to help Kizilarслан in 584/1188. This army was defeated by Tughrul Begh before the meeting with Kizilarслан could take place.³⁷

Capturing Tughrul in a castle in Azerbaijan in 586/1190, Kizilarслан succeeded to the throne with the help of the Caliph. His amirs had Kizilarслан killed while he was sleeping during the night (587/1191).³⁸ Tughrul managed to escape from the castle with the help of Turkmen, and he subsequently defeated Abu Baqr and Kutlugh Inanch, the sons of Pahlivan (588/1192). Kutlugh Inanch called Khwarezm Shah Alaaddin Takish for help. Caliph Nasir Lidinillah sent a special messenger stating that Tughrul had given his lands to the Khwarezm Dynasty. Commanding the primary forces of Khwarezm Takish, Kutlugh Inanch defeated Tughrul and ended the dynasty of the Iraq Seljuks (Jamaziyalahir 590 / June 1194). Tughrul's head was sent to the caliph and displayed in Baghdad.³⁹ After the Khwarezm Dynasty had captured many cities, the armies of Kutlugh Inanch and Muayyiduddin Ibnu al-Kassab, and the Shiite vizier⁴⁰ of Caliph Nasir Lidinillah, combined and began to fight against the dynasty. However, these two allied armies had problems after a short period of time and began fighting one another instead.⁴¹ Kutlugh Inanch was killed in a plot in 591/1195.⁴²

The Seljuks were "fair people" in Husseini's words. Upon the passing of San-

³³ Salahaddin Halil as-Safadi, *al-Wafi bi al-Wafayat*, inv: Ahmad al-Arnaud, Turki Mustafa, Beirut, Daru Ihyai at-Turas, 1420/2000, VI, 193; Shamsuddin Muhammad az-Zahabi, *Tarihu al-Islam*, ed. Umar Abd as-Salam Tadmuri, Beirut: Daru al-Kitabi al-Arabi, 1407/1987, XLV, p. 86; Jalaluddin Abd ar-Rahman as-Suyuti, *Tarihu al-Hulafa*, Beirut, Daru Ibn Hazm, 1424/2003, p. 352.

³⁴ Ibnu al-Asir, *al-Kamil*, XI, 560.

³⁵ Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, XLI, 342-344.

³⁶ As-Suyuti, *Tarihu al-Hulafa*, p. 357.

³⁷ Rawandi, *Rahatu as-Sudur*, p. 319; Ibnu al-Asir, *al-Kamil*, XII, 24.

³⁸ Ibnu al-Asir, *al-Kamil*, XII, 75.

³⁹ Ibnu al-Asir, *al-Kamil*, XII, 94, 106-108.

⁴⁰ az-Zahabi, *Tarihu al-Islam*, XLII, 295.

⁴¹ Ibnu al-Asir, *al-Kamil*, XII, 111.

⁴² For more details, see: Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, 82-84.

jar, the last sultan of the Great Seljuks, Khorasan was destroyed, and when Tughrul was killed, Iraq was destroyed.⁴³

The Khwarezm Dynasty brought the rule of the Iraq Seljuks to an end and began cooperating with the Caliph. However, the issue of who would replace the Seljuks resulted in a struggle among them. Khwarezm Shah Muhammad ibn Tekish (1200-1220) received a fatwa from the ulama in his country and declared that he had assigned Alaulmulk al-Tirmidhi, a scholar from the lineage of Ali, as the caliph. Sources support claims that Caliph Nasir Lidinillah feared that the Khwarezm army may march towards Baghdad, and so sent a mission to Genghis Khan and invited the Mongols into Muslim territory. However, to date this claim has been generally rejected. Nasir-Lidinillah sought support from different sectors. He organized and controlled the futuwwaat organization.⁴⁴

2. Nasir Lidinillah and Ismailis

Seljuks had taken military action against the followers of the Shiite Ismaili Batini Nizariyya more than other Shiite groups. "Sultan Tughrul invaded the lands of the nonbelievers around Damgan and Gerdkuh (Batinis/Nizaris), looted and destroyed their properties and killed whoever he found."⁴⁵

The Shiite Ismaili Fatimi administration was weak in Cairo during this period. The viziers were managing the country on a de facto basis at this time. Al-Adid Lidinillah was declared caliph when he was just nine years old (1160). After the Crusader King of Jerusalem decided to invade Egypt in 1168, Vizier Shawar and Caliph Adid requested help from Nuraddin Zangi. Shirkuh was sent by Zangi and his nephew, Salahaddin Ayyubi, was able to control the situation. Shirkuh was assigned as the vizier but he died two months later. Upon the recommendation of Nuraddin's commanders, Adid assigned Salahaddin as vizier on 26 March 1169. Protests emerged over time but were suppressed. Sermons were given on Friday 7 Muharram 567 (10 September 1171) in the name of the Abbasids in Egypt. Adid died on Monday 10 Muharram 567 (13 September 1171) and the Fatimid caliphate and state officially ended upon his death.⁴⁶ Salahaddin Ayyubi (1171-1193), the founder and first leader of the Ayyubi dynasty, conquered Jerusalem in 583/1187. After the fall of Jerusalem and many castles in the region, a new Crusade took place with the participation of many western European countries. They surrounded Acre in 1189. Fierce battles took place between Salahaddin and the Crusaders over a

⁴³ Sadruddin Abu al-Hasan al-Husseini, *Ahbaru ad-Dawlati as-Salchukiyya*, trans. Necati Lugal, Ankara, Turkish Historical Society, 1999, p. 137.

⁴⁴ Angelika Hartmann, "Nasir-Lidinillah", *DIA*, XXXII, 399-402.

⁴⁵ Al-Husseini, *Ahbaru ad-Dawlati as-Salchukiyya*, p. 123.

⁴⁶ Ramazan Şeşen, "Adid-Lidinillah", *DIA*, I, 374-375.

period of approximately two years in Acre.

Instead of assisting Salahaddin Ayyubi who was defending the city under siege by the Crusaders, Caliph Nasir expanded the borders to the north and took control of the residential areas on the shores of the Euphrates. The negative approach by the Caliph toward Salahaddin may have arisen from concerns that Salahaddin would attack the lands of the Caliph after saving Jerusalem from the Crusaders. When the Crusaders attacked Damietta in 615 (1218), the Ayyubis demanded help from the Caliph. Nasir refused this demand.⁴⁷

Although the Shiite Ismaili Fatimid administration ended, the Shiite Ismaili Batini Nizari administration in Alamut continued to exist. Hasan, the administrator of Alamut, initiated a period called "doom" during Ramadan in 559/1164, two and half years after succeeding to the throne, and he declared that he had terminated the obligations of shariah. Jalaluddin, taking over the administration of Alamut in 607/1210, and ended the doom.⁴⁸

Information regarding the relationships between Caliph Nasir and the Batinis differs significantly in the sources. A messenger from Jalaluddin Hasan, the leader of Alamut, came to Baghdad in 608 and stated that they had abandoned Batiniyya, built mosques and masjids, organized Friday prayers and introduced segregation, and fasted during Ramadan. Caliph Nasir was delighted to hear this. When Hatun, the mother of Jalaluddin, came to Baghdad on a pilgrimage, the Caliph organized a ceremony for her. The Nizârîs in Damascus were also informed of this in a letter from Alamut. Shafii ideology was then adopted.⁴⁹

Jalaluddin also conducted joint military operations with the Caliph. When Uzbek ibn Pahliwan, one of Ildaniz Atabegs, succeeded to the throne of Arran-Azerbaijan, Mangli, one of his amirs, rebelled. Uzbek triumphed with the army sent by Caliph Nasir Lidinillah and with the aid of Jalaluddin who came to help following the Caliph's request, and Mangli's lands were shared between these three (612/1215).⁵⁰ Amir Aghlamish, who was assigned the lands of Uzbek, after a time gave sermons in the name of Khwarezm Shah Alaaddin Muhammad. He was later assassinated by the Batinis in 614/1217.⁵¹ The claim was that Aghlamish's death was a demand of the Caliph.⁵² After dominating Alamut for eleven years, Jalaluddin died in 618/1221 and the Sunni-related decisions of Batini Ismaili Nizaris did not

⁴⁷ Angelika Hartmann, "Nasir-Lidinillah", *DIA*, XXXII, 399-402.

⁴⁸ Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarih ve Öğretiler*, trans. Erdal Toprak, Istanbul, Doruk, 2005, p. 540, 565.

⁴⁹ Jamaluddin Muhammad Ibn Wasil, Mufarriju al-Kurub fi Ahbari Bani Ayyub, ed.: Hasanayn Muhammad Rabi, Cairo, Amiriyya, 1957, III, 211; Sibti Ibnu al-Jawzi, *Miratu az-zaman*, XXII, 185; Daftary, *İsmaililer*, p. 565.

⁵⁰ Ibnu al-Asir, *al-Kamil*, XII, 111; Daftary, *İsmaililer*, p. 568.

⁵¹ Ibnu al-Asir, *al-Kamil*, XII, 316.

⁵² Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", *DIA*, XXII, 82-84; Daftary, *İsmaililer*, p. 569.

change. However, they gradually abandoned Sunni practices.⁵³

3. Nasir Lidinillah and Ithna-Ashariyyah

Information provided by Rawandi⁵⁴, who wrote a separate book on the Rafizis, may be considered as the indicator of Sultan Tughrul's attitude towards the Ithna-Ashariyyah followers. Tughrul was in the Mazandaran region in 583/1187.⁵⁵ "The basics of his doctrine... the hypocritical, malevolent and Rafizi king of Mazandaran" (Ispahpad Ardashir Husamuddawla, 568-602/1173-1206)⁵⁶ fought against Sultan Tughrul. "When the Sultan recognized the malevolence of his doctrines, he began to distrust him."⁵⁷

The attitude of Ibnu as-Sahibi al-Adil Shiabuddin, Tughrul's vizier, when he was the tughra officer of Tughrul indicates important details in this regard. Accordingly, the Shiites (Rafizis) made efforts to ensure that the Ash'aris held various offices. The vizier is introduced as "the one strengthening the family of Abu Hanifa". Rafizis, such as Haja Aziz, wanted an Ash'ari as the qadi of Isfahan. An order that sermons and qadi services be given by Hojandis was enacted. The vizier tore apart the order document as he was about to put a tughra on it. The words he uttered while doing so are notable: "Losing Isfahan is preferable to seeing the Sultan become a nonbeliever. Islam has no such thing as losing commitment to home country. I cannot allow the sultans who are their ancestors and their predecessors to deliver free of charge to the Ash'ari people what they have taken with the sword from the Ash'aris." Having met the vizier and reflecting upon these words, Ar-Rwandi notes that nobody could object to this, and he says "The honor of the Ash'aris and Rafizis was hurt."⁵⁸

Sources suggest a positive relationship between the Abbasid Caliph Nasir and Ithna-Ashariyyah. Some even provide evidence indicating that the Caliph was a Shiite or had orientations toward the Shiite.⁵⁹

According to the tablet in the Gaybat al-Mahdi Shrine which he had repaired in Samarra, Nasir-Lidinillah defined himself as the protector of holy relics from the Shiite.⁶⁰ It should be noted that the imams' graves were also respected, visited and

⁵³ Daftary, *Īsmāīlīer*, p. 569.

⁵⁴ Ar-Rawandi, *Rahatu as-Sudur*, p. 364.

⁵⁵ Erdoğan Merçil, "Bavendiler", *DĪA*, V, 214-216.

⁵⁶ See: Yusuf Ismaili, *Sayri dar Tarih al-Tashayyu al-Mazandaran*, Kum, Pazuhaskah al-ulum wa farhang a-Islami, 1387, p. 78.

⁵⁷ Rawandi, *Rahatu as-Sudur*, p. 315.

⁵⁸ ar-Rawandi, *Rahatu as-Sudur*, p. 388-389.

⁵⁹ Muhammad Tahir Yaqubi, "Tashayyu al-halifa an-Nasir Lidinillah", *Tarih al-Islam dar ayina al-Pazuhash*, issue: 9, 1385, p. 184.

⁶⁰ Angelika Hartmann, "Nasir-Lidinillah", *DĪA*, XXXII, 399-402.

improved by Seljuk sultans, which does not reflect Shiism in the caliphate.⁶¹

Nasir-Lidinillah assigned people from the Imamiyya Shiites to different government positions.⁶² Governmental work was left to Ustaduddar Ibnu as-Sahib.⁶³ Ibnu as-Sahib was an extreme Shiite.⁶⁴ There were Shiite people among the viziers and other officers of the caliph.⁶⁵

According to what was stated by al-Maliku al-Mansur⁶⁶ (d. 617/1221), the guardianship of Baghdad was declared to Shiites and Ahl a-Bayt. Ustaduddar Ibnu as-Sahib was well-known for this action. He and his family inherited it from their ancestors. He publicly declared a curse on Muawiya and Yazid. Radiyuddin al-Kazwani (d. 590/1194), a professor in the Nizamiyya Madrasa, was told to curse Yazid when he was preaching in the madrasa, and when he did not people tried to kill him. Through the efforts of the authorities, unrest was prevented, and Qazwini was taken to another place and protected, although later he was taken to his home at night. The Caliph was also among the people involved in this incident. A group wanted him to curse Yazid and Muawiya. Following these incidents, Qazwini demanded permission to return to his country and see his family. Ustaduddar Ibnu as-Sahib demanded and was granted permission due to the hatred directed at him. They wrote a letter to Kizil Arslan when he was on his way. The caliph had regrets when he was told that as-Sahib had left due to sectarian issues. They feared that the situation might spread to other towns to their detriment. Delivering the letter of the council to Kizil Arslan, Qazwini said he would not return to Baghdad and instead returned to Qazwin. The people and administrators in this region valued Qazwini. Nizamiyya was left without teachers. Those in the madrasas believed that Qazwini would return one day.⁶⁷

According to what Zahabi conveyed, Abu al-Hayr Radiyuddin al-Qazwini began to lecture in Nizamiyya after 569. People wanted the authorities to curse Yazid on the minbar when Shiism was dominant during the era of Ibnu as-Sahib, but Qazwini avoided doing so. Therefore, several attempts were made to kill him. Qazwini managed to save himself from these threats and returned to Qazwin in 580. A group of Hanbalis had Shiite orientations during the time of Ibnu as-Sahib, and it is noted that Ibnu al-Jawzi made unclear statements that were open to differ-

⁶¹ Yaqubi, "Tashayyu al-halifa an-Nasir Lidinillah", p. 189.

⁶² Angelika Hartmann, "Nasir-Lidinillah", *DĪA*, XXXII, 399-402.

⁶³ Al-Maliku al-Mansur Muhammad ibn Taqi ad-Din, *Mizmaru al-hakaik wa sirru al-halaik*, ed. Hasan Habashi, Cairo, Alamu al-Kutub, 1968, p. 205.

⁶⁴ For more sources and details in this regard, see: Fatih Güzel, *Nasir li-Dinillah'ın Halifeligi Ve Şahsiyeti*, (Unpublished Doctoral Thesis), Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences, Department of Islamic History and Arts, Konya, 2014, p. 28. Fatih Güzel reflects the same details in his article written later.

⁶⁵ Yaqubi, "Tashayyu al-halifa an-Nasir Lidinillah", p. 192.

⁶⁶ Angelika Hartmann, "al-Maliku al-Mansur", *DĪA*, XXIX, 70-71.

⁶⁷ al-Maliku al-Mansur, *Mizmaru al-hakaik*, p. 120.

ent interpretations.⁶⁸

Zakariyya al-Qazwini (d. 682/1283) states that Radiyuddin Qazwini wanted to go to Qazwin, and upon realizing that this was not possible, he received permission for a pilgrimage and came to Qazwin via Damascus. Radiyuddin's preaching was appreciated in Qazwin as he was attacking the Shiites. However, his home was in a residential area of Shiite people. He saw a man in the tree in front of his door. He believed that the man had come to attack him. Upon seeing this, Radiyuddin left the city, saying "I will no longer live in Qazwin." The people of Qazwin also left the city. They placed a condition on their return. The names Abu Baqr and Umar would be stamped on the foreheads of the Shiites. He agreed to return after this was done. These people covered the stamps using an imamah so that people would not be able to see them.⁶⁹

Shihabuddin at-Tusi (d. 596/1200) received permission for a pilgrimage, and left for Egypt. After that they did not permit anybody, who might not return to Iraq, to go on a pilgrimage. Ustaduddar Ibnu as-Sahib hated Shihabuddin at-Tusi. If at-Tusi stayed in Iraq he would kill him because in a meeting in Ustaduddar's home, Ali was said to have had nothing in this world, that he was poor, and that he ate barley bread. Tusi stated that Ali's initial state had changed, that he acquired many assets, and that he had donated large amounts of alms.⁷⁰ When Tusi came to Egypt, he was assigned as a professor. He taught people about the Ash'ariyya sect. He had discussions with Hanbalis, such as Zaynuddin ibn Nujayya.⁷¹

Ibn Wasil⁷² (d. 697/1298) stated that Caliph Nasir had Shiite orientations, and that he had inclinations toward Imamiyyah. The Caliph contradicted his ancestors in this regard because they had adopted the sect of Salafism. Halifa al-Qadir (d. 422/1031) had adopted a well-known doctrine (declared in 409/1018) in this regard.⁷³ The Caliph Nasir, on the other hand, had prioritized a Shiite group and had tried to punish anyone who wanted to defend the health of Muawiya's caliphate. The man defended himself saying "I say that an imam cannot be dismissed for committing a sin." In a sermon heard by the Caliph, Jamaluddin Ibnu al-Jawzi (d. 597/1201) referred to "the one married to the Prophet's daughter" when he was asked "Who is the most virtuous person after the Prophet before God?". This

⁶⁸ az-Zahabi, *Tarihu al-Islam*, XLI, 368.

⁶⁹ Abu Yahya Zakariyya ibn Muhammad Qazwini, *Asaru al-Bilad wa Ahbaru al-Ibad*, Beirut, Daru Sadir, [t.y.], p. 402.

⁷⁰ al-Maliku al-Mansur, *Mizmaru al-hakaik*, p. 121.

⁷¹ az-Zahabi, *Tarihu al-Islam*, XLII, 267.

⁷² Cengiz Tomar, "Ibn Wasil", *DIA*, XX, 438-440.

⁷³ For more details regarding this text, see: Süleyman Genç, "Halife el-Kadir Döneminde Bağdat'da Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve onun Sünni Siyaseti", *Marife*, year: 4, issue: 2 (Fall 2004), Konya, 2004, p. 235.

statement probably has two⁷⁴ meanings.⁷⁵ During the era of Nasir, they exiled Ibnu al-Jawzi to Wasit upon the order of the Caliph, the efforts of the Shiite vizier and a group helping the vizier, and they assigned a Shiite patrol to follow him.⁷⁶

Abu Nasr Muhammad (d. 623/1226), the oldest son of Caliph Nasir, replaced him with the title Zahir Biamrillah.⁷⁷ Az-Zahir was opposed to the sect of his father and adopted Hanbalism. He hated the Shiites (Rafawiz).⁷⁸

Abu Nasr Muhammad was a brave person. His father was afraid of him. Abu Nasr opposed his Shiite-inclined father. He was a Sunni who hated the Rafizis. He had Hanbalism orientations. His father disapproved of him due to these orientations. Caliph Nasir's youngest son, Abu al-Hasan Ali, had Shiite orientations like his father. Thus, Caliph Nasir was influenced by Abu al-Hasan Ali. He then discharged Abu Nasr as heir to the throne, removed his name from sermons and coins, and had him arrested. However, Abu al-Hasan Ali passed away, so Abu Nasr was obligatorily made heir once again (618). Nasir did not approve of him. Abu Nasir was imprisoned until Nasir's father died. Abu Nasr remained as caliph in this office until his death.⁷⁹ Nasir had a grave constructed next to that of Musa ibn Jafar. However, az-Zahir gave an order to have his father buried in the family graveyard in Rusafah.⁸⁰

Caliph Nasir liked and praised Ali and his sons. His poems were narrated referring to these events. In one of his poems reflecting his inclination to Shiism, he says "They violated Ali's right after the Prophet because he had no Nasir (assistant) in Yasrib."⁸¹ The As Ali was also liked by the followers of Ahl al-Sunnah, it is noted that this cannot be seen as evidence of the Caliph's Shiite tendencies.⁸²

Certain Shiite scholars support the sectarian commitment associated with Nasir. Ibnu-at Tiktaka⁸³ (ö. 709/1309), a Shiite historian known for *al-Fahri*, stated that Caliph an-Nasir followed Imamiyyah ideology.⁸⁴ Aga Buzurg at-Tahrani (1875-1970) included Caliph Nasir as one of the well-known Shiites of the hijri seventh century in his biographical work and conveys some of his statements about his inclination to Shiism.⁸⁵

⁷⁴ Abu Baqr, Ali or Uthman as they were married to the Prophet's daughters.

⁷⁵ Ibn Wasil, *Mufarriju al-Kurub*, IV, 166; as-Suyuti, *Tarihu al-Hulafa*, p. 354.

⁷⁶ Compare: az-Zahabi, *Tarihu al-Islam*, XLII, 293, 295.

⁷⁷ Murat Öztürk, "Zahir-Biamrillah", *DÍA*, XLIV, 92-93.

⁷⁸ Ibn Wasil, *Mufarriju al-Kurub*, IV, 166.

⁷⁹ Ibn Wasil, *Mufarriju al-Kurub*, II, 281.

⁸⁰ Sibte, *Miratu az-zaman*, XXII, 274.

⁸¹ Ibn Wasil, *Mufarriju al-Kurub*, IV, 168, 169, 191.

⁸² Yaqubi, "Tashayyu al-halifa an-Nasir Lidinillah", p. 189.

⁸³ Sabri Hizmetli, "Ibnu at-Tiktaka", *DÍA*, XXI, 232-233.

⁸⁴ Muhammad ibn Ali ibn Tabataba Ibnu at-Tiktaka, *al-Fahri fi al-Adabi as-Sultaniyya wa ad-Duwali al-Islamiyya*, Beirut, Daru Sadir, p. 322.

⁸⁵ Aga Buzurg al-Tahrani, *al-Anwaru as-Satia fi al-miati as-sabia*, Beirut, Daru Ihyai at-turasi al-Arabi,

Moreover, there is further evidence that related to Caliph Nasir, that does not match with the claim of Shiite orientation but that can actually be regarded as evidence of this having regard to the details. The Caliph ordered that Ahmad ibn Hanbal's *Musnad* be read at the grave of Musa Kazim. The prophet permitted the Shiite scholar, Shafiyuddin Muhammad ibn Maadd al-Musawi (d. 620/1223), who was assigned to this order. He came from Hilla to Baghdad. The first issue reviewed here related to the relevant aspects of the Fadak incident.⁸⁶

Al-Musawi was from the lineage of Musa Kazim.⁸⁷ He was a scholar of the Shiite and the Islamic and Imamiyya words. He had read Ruhu al-arifin from the Caliph an-Nasir and had received permissions from him. He was buried in the Musa Kazim cemetery.⁸⁸

"The interest shown by Nasir in the Shiites was assessed as a political necessity rather than his personal inclination."⁸⁹ However, the claim that the conditions of the era made Nasir adopt this approach is not accepted because Nasir's authority was powerful.⁹⁰

Abu Hafs Shihabuddin Umar as-Suhrawardi (d. 632/1234) led the work of organizing the futuwat association during the era of Caliph Nasir al-Lidinillah.⁹¹ The negative attitudes towards the philosophical works of the era is interesting. Suhrawardi included works in this context. The books of Ibn Sina and Ikhwau as-Safa, which were found in the house of Abd al-Wahhab (d. 611), were burned despite his explanation that he wrote the works to provide an answer regarding these matters. Moreover, qadi Abd as-Salam was also declared a nonbeliever. While the books were being burned, a man named Ibnu al-Marastaniyya (d. 599/1203) was reading the books and said, "Curse whoever wrote and read this." People were cursing loudly. They even cursed Sheikh Abd al-Kadir and Ahmad ibn Hanbal.⁹²

The interesting point in Suhrwardi's anti-philosophical, *Rashfu an-nasaihi al-imaniyya*,⁹³ is that people avoided problems with the Ismaili-Batinis. Jalaladdin Hasan, a Batini leader, adopted Sunnism in 608 (1211-12), which was an effective change in this regard.⁹⁴ In his doctrine-related work entitled *Alamu al-Huda wa aki-*

1430/2009, IV, 4-6.

⁸⁶ Sibt, *Miratu az-zaman*, XXII, p. 186. See also: Ibnu at-Tiktaka, *al-Asili fi Ansabi at-Talibiyin*, ed. S. Mahdi ar-Rajai, Kum, al-Marashi, 1418, p. 166.

⁸⁷ Tahrani, *al-Anwaru as-Satia*, IV, 175.

⁸⁸ as-Safadi, *al-Wafi bi al-Wafayat*, V, 29.

⁸⁹ Güzel, Nasir li-Dinillah'in Halifeliği ve Şahsiyeti, p. 37.

⁹⁰ Yaqubi, "Tashayyu al-halifa an-Nasir Lidinillah", p. 191.

⁹¹ Hasan Kamil Yılmaz, "Sühreverdi, Şehabeddin", *DİA*, XXXVIII, 40-42

⁹² Sibt, *Mir'atu az-zaman*, XXII, 5.

⁹³ Abu Hafs Shihabuddin Umar as-Suhrawardi, *Kashfu al-Fazaihi al-Yunaniyya wa Rashfu an-nasaihi al-imaniyya*, ed.: as-Sayyid Ali Ashur, Beirut, Daru al-Kutubi al-Ilmiyya, 1418/1998, p. 68.

⁹⁴ Angelika Hartmann, "Nasir-Lidinillah", *DİA*, XXXII, 399-402.

datu arbabi at-tuka, Suhrawardi stresses that sahabah and Ahl al-Bayt should be loved. He mentions loving Fatima while indicating the names of four caliphs. He recommends that one should hide one's feelings if one deems some sahabah followers to be more benevolent than others.⁹⁵

Conclusion

Administrators who were the followers of different Shiite branches gained significant power before the Seljuks. Sources from the era suggest that the Abbasid caliphate no longer held political power. Many scholars refer to the period when the Fatimids and Buwayhis were dominant as the Shiite century. It is noted that this century was ended by the Seljuks. A new era began for the Abbasids when the Abbasid caliphate was saved from the Shiite authorities by Tughrul Begh. During the fights for the throne during the Seljuk dynasty, some of the Abbasid caliphs attempted to assert their independent authority and brought about an end to the Mustarshid and Rashid Batini assassinations. The Abbasid Caliph, an-Nasir Lidinillah, supported the other side during the battle in which Tughrul Begh, the last sultan of Iraqi Seljuks, was killed. When the Seljuks, the nation which ended the Shiite century, were defeated, the Abbasid Caliph an-Nasir established positive relationships with the Shiites. The Shiite Ismaili Batini Nizariyya followers in Alamut had no problem with this caliph, which is evidence of the adoption of Sunnism by him, according to many researchers. Shiite people were protected during the era of Caliph Nasir, who was reported to be a Shiite, and they were even assigned as viziers during this time. There are theses explaining this situation based on the conditions of the era. After the Seljuk power, which ended the Shiite century, was defeated, unexpected alliances emerged when considered through sectarian identities. It is noted that the ideology of keeping Shiites out of government office ended following the Malik Shah era, as it was considered at this time that the state was sufficiently strong, and Ithna-Ashariyya followers were even able to rise to the position of vizier. However, the assertions of certain Sunni scholars are notable as they describe the situation during the period of an-Nasir. As a result of the oppression arising from the support of the Shiite viziers using their powers during the era of Caliph an-Nasir, Nizamiyya teachers fled from Baghdad to save their own lives. Consequently, certain important incidents occurred during this period; the madrasa was left without teachers, Hanbali scholars, such as Ibnu al-Jawzi, were exiled, the grandson of Abd al-Kadir Gaylani was declared a nonbeliever and cursed as philosophical works had been found in his home, and this curse was even directed to Ahmad ibn Hanbal. Shiite people partially gained power through Shiite officers assigned by Caliph an-Nasir to various government offices.

⁹⁵ Abu Haf's Shihabuddin Umar as-Suhrawardi, *'Alamu al-Huda wa akidatu arbabi at-tuka*, ed. Abd al-Latif Umar al-Muhaimid, Beirut, Nashirun, 1437/2016, p. 92, 98.

REFERENCES

- Arkan, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia* (Doctoral Thesis), Istanbul University, Department of Basic Islamic Sciences, 2010.
- Arkan, Adem, "Nizamülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnilerle İlişkileri", *İslami İlimler Dergisi*, 6-2, 2011
- Bezer, Gülay Ögün, "İldenizliler", *DİA*, XXII, 82-84.
- al-Biruni, Abu Rayhan, *al-Asaru al-Baqiya ani al-Quruni al-Haliyya*, published by Eduard Sachau, Leipzig, 1923.
- Bozkurt, Nebi, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 355-363.
- Bozkuş, Metin, *Büveyhiler ve Şiilik*, Sivas, 2003.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri*, trans. Erdal Toprak, Istanbul, Doruk, 2005.
- Genç, Süleyman, "Halife el-Kadir Döneminde Bağdat'da Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve onun Sünni Siyaseti", *Marife*, year: 4, issue: 2 (Fall 2004), Konya 2004, p. 219-243.
- Gökalp, Yusuf, "*Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*", (Unpublished Doctoral Thesis), Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences and History of Islamic Sciences, Ankara, 2006
- Güner, Ahmet, *Büveyhiler'in Şii-Sünni Siyaseti*, Izmir, 1999.
- Güner, Ahmet, "Şii Yüzyılında Yahut Büveyhiler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum*, 2011, I, p. 151-170.
- Güzel, Fatih, *Nasir li-Dinillah'ın Halifeliliği Ve Şahsiyeti*, (Unpublished Doctoral Thesis), Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences, Department of Islamic History and Arts, Konya, 2014.
- Hakyemez, Cemil, *Şia'da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci İmam*, Istanbul, ISAM, 2009.
- Hartmann, Angelika, "Nasir-Lidinillah", *DİA*, XXXII, 399-402.
- Hizmetli, Sabri, "İbnu at-Tiktaka", *DİA*, XXI, 232-233.
- Ibnu al-Jawzi, Abu al-Faraj, *al-Muntazam fi Tarihi al-Muluk wa al-Umam*, inv: Muhammed Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Beirut, 1412/1992.
- Ibnu al-Asir, Abu al-Hasan Ali, *al-Kamil fi at-Tarih*, (edit. C.J. Tornberg, Leiden E. J. based on Brill 1867 edition), Beirut, Daru Beirut (Daru Sadir), 1992.
- Ibn Qasir, Abu al-Fida, *al-Bidaya wa an-nihaya*, published by Abdallah ibn Abd al-Muhsin at-Turki, Jizah, Daru al-Hijr, 1418/1998.
- Ibnu at-Tiktaka, Muhammad ibn Ali ibn Tabataba, *al-Fahri fi al-Adabi as-Sultaniyyah wa ad-Duwali al-Islamiyya*, Beirut, Daru Sadir, ty.
- Ibnu at-Tiktaka, *al-Asili fi Ansabi at-Talibiyyin*, research by: S. Mahdi ar-Rajai, Kum, al-Marashi, 1418.
- Ibn Vasil, Jamaluddin Muhammad, *Mufarriju al-Kurub fi Ahbari Bani Ayyub*,

- ed.: Hasanayn Muhammad Rabi, Cairo, Amiriyyah, 1957.
- İlhan, Avni, "Gaybet", *DİA*, XIII, p. 410-412.
 - Qadi Abd al-Jabbar, *Tasbitu Dalaili an-Nubuwwa*, trans. Ömer Aydın, M. Şerif Eroğlu, Istanbul, Manuscript Institution of Turkey, 2017.
 - Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, Istanbul, 2007.
 - Qazwini, Abu Yahya Zakariyya ibn Muhammad, *Asaru al-Bilad wa Ahbaru al-Ibad*, Beirut: Daru Sadir, [t.y.].
 - Köprülü, M. Fuad, *Türk Tarih-i Dinisi*, prepared by: Metin Ergun, Ankara, Akçağ yay. 2005.
 - Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, Turkish Historical Society, 1991.
 - al-Maliku al-Mansur Muhammad ibn Taqi ad-Din, *Mizmaru al-hakaik wa sirru al-halaik*, ed. Hasan Habashi, Cairo, Alamu al-Kutub, 1968.
 - Merçil, Erdoğan, "Bavendiler", *DİA*, V, 214-216.
 - Muhammad Tahir Yaqubi, "Tashayyu al-halifa an-Nasir Lidinillah", *Tarih al-Islam dar ayina al-Pazuhash*, issue: 9, 1385, p. 181-206.
 - Nasir al-Husraw, *Safarnama*, trans. Abdülvehap Tarzi, Ankara, Ministry of National Education, 1994.
 - Nizam al-Mulk, *Siyasat-nama*, trans. Mehmet Altay Köymen, Ankara, Turkish Historical Society, 1999. Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, XI, p. 211-225.
 - ar-Rawandi, Muhammad ibn Ali ibn Suleiman. *Rahatu as-Sudur wa Ayatu as-Surur*, trans. Ahmet Ateş, Edition 2, Ankara, Turkish Historical Society, 1999.
 - Özgüdenli, Osman, "Selçuklu Hilafet Münasebetlerinde Bir Dönüm noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Istanbul, 2006, p. 111-146 (*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Issue 39, Istanbul 2004, p. 1-35).
 - Öztürk, Murat, "Zahir-Biamrillah", *DİA*, XLIV, p. 92-93.
 - as-Safadi, Salahaddin Halil, *al-Vafi bi al-Vafayat*, research by: Ahmad al-Arnaud, Turki Mustafa, Beirut, Daru Ihya' at-Turas, 1420/2000.
 - as-Sam'ani, Abd al-Qarim, *al-Ansab*, ed. al-Baruni, Beirut, Daru al-Jinan, 1988.
 - Sevim, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi", *Bellekten*, Ankara 1960, V. XXIV, issue 94, p. 209-232.
 - Sevim, Ali, "Garsünni'me", *DİA*, XIII, p. 386-387.
 - Sibte Ibnu al-Jawzi, *Mir'atu az-zaman*, ed.: Muhammad Barakat et al., Damascus, Daru ar-Risalati al-Alamiyya, 1434/2013.
 - Spuler, Bertold, "The Disintegration of the Caliphate in the East", *Cambridge History of Islam*, ed. P.M. Holt et al, Vol. IA, Cambridge, 1970, p. 143-174 ("Doğuda Hilafetin Çöküşü", trans. Hamdi Aktaş, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Istanbul, 1997, I, p. 151-182).

- Abu Hafs Shihabuddin Umar as-Suhrawardi, *'Alamu al-Huda wa akidatu arbabi at-tuka*, ed. Abd al-Latif Umar al-Muhaymid, Beirut, Nashirun, 1437/2016.
- as-Suhrawardi, Abu Hafs Shihabuddin Umar, *Kasfu al-Fazaihi al-Yunaniyya wa Rashfu an-nasaihi al-imaniyya*, ed. as-Sayyid Ali Ashur, Beirut, Daru al-Kutubi al-Ilmiyya, 1418/1998.
- Sümer, Faruk, "Tuğrul II", *DİA*, XLI, 342-344.
- Sümer, Faruk, "Pehlivan", *DİA*, XXXIV, 221-222.
- as-Suyuti, Jalaluddin Abd ar-Rahman, *Tarihu al-Hulafa*, Beirut, Daru Ibn Hazm, 1424/2003.
- Şeşen, Ramazan, "Adid-Lidinillah", *DİA*, I, p. 374-375.
- Tahrani, Aga Buzurg, *al-Anwaru as-Satia fi al-miati as-sabia*, Beirut, Daru Ihyai at-turasi al-Arabi, 1430/2009.
- Tomar, Cengiz, "Ibn Wasil", *DİA*, XX, 438-440.
- Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydileri*, Gümüşhane University, 2012.
- Yılmaz, Hasan Kamil, "Suhrawardi, Shahabaddin", *DİA*, XXXVIII, 40-42
- Yusuf Ismaili, *Sayri dar Tarih al-Tashayyu al-Mazandaran*, Kum, Pazuhaskah al-ulum wa farhang al-Islami, 1387.
- az-Zahabi, Shamsuddin Muhammad, *Tarihu al-Islam*, ed. Umar Abd as-Salam Tadmuri, Beirut: Daru al-Kitabi al-Arabi, 1407/1987.

سياسة الخليفة العباسي الناصر لدين الله تجاه الشيعة *

د. آدم أركان

جامعة اسطنبول - كلية الإلهيات: ademarikan@yahoo.com

الخلاصة:

استولت الدولة البويهية التي كانت ذات طابعٍ شيعيٍّ على بغداد (٣٣٤-٩٤٥)، وتحكّمت بالخلفاء العباسيين فترةً طويلةً، وانتهى حكمها بعد استيلاء دولة السلاجقة الكبيرة على بغداد (١٠٥٥\٤٤٧)، وبعد حكم السلاجقة الكبيرة حكم في المنطقة السلاجقة العراقية التي استمرّت حتى مقتل السلطان الأخير طغرل بك (١١٩٤\١٥٩٠). والناصر لدين الله بقي في الخلافة مدّةً طويلةً، وكان له دورٌ في هذه التطورات، وفي عهده وقعت بعض الأحداث المهمة في علم تاريخ المذاهب الإسلامية. وحسب بعض المصادر فإنّ الناصر كان شيعياً، وحمى الشيعة في عهده، وولّاهم بعض المناصب. وسنستعرض في هذه المقالة تطورات ما ذكرنا بمعايير البحث العلميّ لعلم المقالات.

الكلمات المفتاحية: الناصر لدين الله، السلاجقة، الإثني عشرية، الإسماعيلية، طغرل

Abbasî Halifesi Nasır Lidinillâh'ın Şiî Siyaseti

Özet

Şiî eğilimli Büveyhiler Devleti, Bağdat'ı ele geçirmiş (334/945), Abbasî halifeleri de uzun süre onların tahakkümü altında kalmıştır. Büyük Selçuklu Devleti Bağdat'ı ele geçirdi- ğinde (447/1055) bu yönetim sona ermiştir. Büyük Selçuklulardan sonra bölgede hüküm süren Irak Selçuklularının son sultanı Tuğrul'un öldürülmesiyle (590/1194) bölgede Selçuklu yönetimi sona ermişti. Bu gelişmelerde etkili olan Abbasî halifesi Nâsır Lidinillah uzun süre (575-622/1180-1225) hilâfet makamında bulunmuştu. Bu halifenin dönemi, mezhepler tarihi açısından da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bazı kaynaklarda Şiî olduğu bildirilen Halife Nâsır'ın döneminde özellikle Şîa mensupları himaye görmüşler ve vezaret dâhil çeşitli görevlere getirilmişlerdir. Bu çalışmada söz konusu gelişmeler mezhepler tarihini ilgilendir- ren yönleri bakımından ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nâsır Lidinillah, Selçuklular, Tuğrul, İsnâaşeriyye, İsmâiliyye

Abbasid Caliph Nasir Lidinillah's Shiite Policy

Abstract

Shiite-influenced Buwayhid Dynasty captured Baghdad (334/945), and the Abbasid caliphs remained under their domination for a long time. This administration came to an end, when the Great Seljuk Dynasty took over Baghdad (447/1055). Following the death of the last Sultan Tughrul of the Iraqi Seljuks (590/1194), who ruled the region after the Great Seljuks, the Seljuk ruling collapsed. Abbasid caliph Nasir Lidinillah, who was influential in these developments, had been in the caliphate for a long time (575-622 / 1180-1225). The period of this caliph was also the scene of major developments in terms of sectarian history. In the time of Caliph Nasir, who was reported to be Shi'i in some sources, especially the Shi'a members were patronized and brought to various posts including the vizier. This study will focus on aspects of development that are relevant to the history of sects.

Keywords: Nâsır Lidinillah, Seljuk Dynasty, Tughrul, Ithna-Ashariyyah, Ismailis

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Abbasî Halifesi Nasır Lidinillâh'ın Şiî Siyaseti" التي نشرت في العدد الخامس من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (آدم أركان، سياسة الخليفة العباسي الناصر لدين الله تجاه الشيعة، الإلهيات الأكاديمية، ٢٠١٧، العدد: ٥، ص ١٤٧-١٦٤).

من الواجب أن يستند في الإقتباس إلى المقالة التركية.

المقدمة:

نهاية العصر الشيعي:

كانت السلطة والحكم على مركز الخلافة العباسية بيد الشيعة البويهيين قبل إنشاء الدولة السلجوقية، وفي تلك الآونة كانت وظيفة السلجوقيين حماية العباسيين من الأعداء. ومع مرور الزمن بدأ السلجوقيون يسحبون الخلافة منهم، والناصر لدين الله لعب دوراً مهماً في الأحداث التي أنهت الحكم السلجوقي، وكانت له معاهدات مع الشيعة. وهذه التطورات تحتوي على تفاصيل مهمة لتاريخ المذاهب الإسلامية ولا بد من استعراض الموضوع من جوانب مختلفة.

السلاجقة حينما اعتنقوا الإسلام كانت الخلافة منقسمةً بين الخلافتين: العباسية والفاطمية، في حين أسس أميراً أمويّاً الخلافة الأموية في الأندلس ولُقّب بالناصر لدين الله^(١).

وعندما جاء السلاجقة إلى المنطقة كان حكم الإسماعيلية أو القرامطة ما زال قائماً في البحرين على الرغم من نهاية عداوتهم القديمة^(٢). وفي عهد السلطان ملك شاه قُضي على حكم القرامطة بدعم القياديين المحليين^(٣)، وكانت الزيدية تحكم منطقة تسمى ديلم تقع في جنوب غرب بحر الأهواز^(٤)، وكانت الخطب تُقرأ باسم الفاطميين ما يقارب قرناً ٣٦٨-٤٦٢ / ٩٧٨-١٠٧٠ من قبل الحكام الزيديين المكين الذين ينسبون إلى سلالة سيدنا الحسن رضي الله عنه^(٥)، وفي عام ٤٣٩-١٠٤٧ أخذ الصُلجُيون، الذين كانت لهم علاقة مع الفاطميين، الحكم في اليمن بدلاً من الزيدية^(٦).

بدأت الغيبة الصغرى بوفاة الحسن العسكري، وهو الإمام الحادي عشر عند الشيعة الاثني عشرية، (أو الغيبة القصرى أو الغيبة القاصرة) في الثامن من ربيع الأول عام ٢٦٠ للهجرة وهو اليوم الأول من كانون الثاني عام ٨٧٤ للميلاد. وفي الغيبة الصغرى ظهر أربعة من السفراء المرتبطين به، وهم يُسمون أيضاً بـ«الوكيل والبواب والمرسل» وبوفاة السفير الرابع انقطعت الصلة مع الإمام في (١٥ / شعبان / ٣٢٩ هـ - ١٥ / أيار /

(١) Mehmet Özdemir, "Endülüs", DİA, XI, 213

(٢) Nasır-ı Hüsrev, Sefername, çev. Abdülvehap Tarzi, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1994, s. 127

(٣) Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi", Belleten, (٣)

Ankara, 1960, C.XXIV, sayı 94, s. 209-232

(٤) Hasan Yaşaroğlu, Taberistan Zeydileri, Gümüşhane Üniversitesi, 2012, s. 68 vd

(٥) Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", DİA, XXVIII, 560

(٦) Yusuf Gökalp, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı,

s. 166, 2006 Ankara,

٩٤١م)، وبدأت مرحلة الغيبة الكبرى (أو الغيبة الثانية أو الغيبة الطويلة أو الغيبة التامة)^(٧).

بدأ حكم البويهيين ذو الاتجاه الشيعي بعد مدة قصيرة من الغيبة الكبرى عام ٣٣٤/٩٤٥ فاستولوا على بغداد وأصبح الخليفة العباسي السني تحت تصرفهم، وألقت أكثر المراجع الشيعية في هذه الفترة من كتب الأحاديث والعقائد^(٨) والفقه فسميت هذه الفترة بالعهد الشيعي إلى أن استولى السلاجقة على بغداد في عام ٤٤٧/١٠٥٥^(٩)، ويقول القاضي عبد الجبار (٤١٥/١٠٢٥) إن مراكز الدولة العباسية بقيت ما يقارب مئة عام تحت سيطرة الشيعة^(١٠)، وعند البيروني (٤٥٣/١٠٦١) كانت السيطرة على بغداد في هذه الفترة للبويهيين، فنظام الدولة والمملك كانا بيد البويهيين، ولم يبق في يد الخليفة العباسي سوى الشؤون الدينية^(١١).

وحسب ما قاله فؤاد كوكبلي: لو أنّ السلاجقة لم يحمو الخلافة العباسية وأهل السنة لكان الشيعة استولوا على العالم الإسلامي^(١٢). ويؤكد سوبوليرا نفس المعلومات قائلاً: إنّ هذه الفترة كانت للفاطميين في مصر، وكان لهم تأثير فكري على بعض المناطق مثل سوريا والعراق وإيران، ولولا السلاجقة المناصرون لأهل السنة لسيطر الإسماعيلية على البقعة الإسلامية كاملة^(١٣).

يقول أبو الحسن محمد الملقب بغرس النعمة (٤٨٠/١٠٨٨): عندما دخل السلاجقة إلى بغداد قضوا على إدارة البويهيين، ويحتل أن سبط ابن الجوزي (٦٥٤/١٢٥٦) نقل عن غرس النعمة: أن طغرل بك في شهر رمضان سنة ٤٤٧/١٠٥٥ دخل مدينة بغداد^(١٤)، وفي خطبة الجمعة بدأ يذكر اسم أمير البويهيين الملك

Avni İlhan, "Gaybet", DİA, XIII, s. 410-412; Cemil Hakyemez, Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci (٧) İmam, İstanbul, İSAM yay., 2009.

Ahmet Güner, Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti, İzmir, 1999, s. 95 vd (٨)

Ahmet Güner, "Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", İslam (٩) Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 2011, I, s. 151-170; Güner, Medeniyetinde

.Sünnî Siyaseti, s. 184; Metin Bozkuş, Büveyhîler ve Şîilik, Sivas, 2003, s. 95 Büveyhîler'in Şîî-Kâdı Abdülcebâr, Tesbitü Delâilî'n-Nübüvve, çev. Ömer Aydın, M. Şerif Eroğlu, İstanbul, Türkiye (١٠)

.Yazma Eserler Kurumu, 2017, s. 814

Ebü Reyhan el-Bîrûnî, el-Âsârü'l-Bâkiye anî'l-Kurûnî'l-Hâliye, neşr. Eduard Sachau, Leipzig, 1923, (١١) s. 132

.M. Fuad Köprülü, Türk Tarih-i Dinîsi, Haz. Metin Ergun, Ankara, Akçağ yay., 2005, s. 135, 6. dipnot (١٢)

Bertold Spuler, "The Disintegration of the Caliphate in the East", Cambridge History of Islam, ed. (١٣) P.M. Holt ve diğerleri, Vol. IA, Cambridge, 1970, s. 150; "Doğuda Hilâfetin Çöküşü", Çev. Hamdi Aktaş, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul, 1997, I, s. 157; Seyfullah Kara, Büyük Selçuklular

.ve Mezhep Kavgaaları, İstanbul, 2007, s. 43

Garsünnî'me'nin Uyûnû't-tevârih adlı eseri günümüze intikal etmemiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (١٤) el-Muntazam'ında, torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî de Mirâtü'z-zamân'da kaynak olarak kullanmıştır

Sıbt'ın, Uyûnû't-tevârih'in büyük bir kısmını eserine aynen aktardığı tesbit edilmiştir. (XVIII, 496).

Türk tarihi hakkında (Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah devirleri) çoğunlukla Selçuklular devri olmayan ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir (bk. Ali Sevim, diğer kaynaklarda mevcut

."Garsünnî'me", DİA, XIII, 386-387

الرحمن بعد اسم طغرل بك. وفي أواخر شهر رمضان؛ أي كانون الأول من الأشهر الميلادية سنة ١٠٥٥ مُنِعَ ذكر اسم أمير البويهيين، وقُبِضَ على الأمير وقضي على الدولة البويهية؛ أي الدولة الديلمية^(١٥). وفي تلك الفترة كان أحد قوَّاد العساكر البويهيين البساسيري في الغرب، فدخل الموصل وخطب خطبةً باسم الفاطميين، فسمع السلطان بذلك فاتَّجِه نحوه في شهر ذي القعدة سنة ٤٤٨ كانون الثاني ١٠٥٧ للميلاد^(١٦).

وعندما دخل السلاجقة إلى بغداد أمرُوا بإقامة الأذان في مناطق الشيعة على حسب مذهب أهل السنة. ويذكر أبو الفرج ابن الجوزي (١٢٠١/٥٩٧)^(١٧) وسبط ابن الجوزي أنَّ الأذان تغيَّر سنة ٤٤٨، ويذكر ابن الأثير المتوفى (١٢٣٣/٦٣٠) أنَّ طغرل بك سنة ٤٤٧ أمر بإقامة الأذان على المذهب السُّنِّي بمدينة كرخ عند صلاة الصبح^(١٨)، وفي سنة ٤٤٨ أقر الخليفة بذلك^(١٩).

وهكذا بدأ الأذان يُرْفَعُ على المذهب السُّنِّي في مشهد موسى الكاظم والأماكن التي يقيم فيها الشيعة في الكرخ، وقرأ الذين جاؤوا من مناطق أهل السنة أشعاراً تمدح وتشني على الصحابة الكرام رضي الله عنهم. وأبو عبد الله بن الجلاب الذي اشتهر بسب الصحابة أعدم أمام دكانه بأمر من وزير الخليفة، وهرب فقيه الشيعة أبو جعفر الطوسي وهدم بيته^(٢٠).

ذكر ابن الكثير (١٣٧٣/٧٧٤) أنَّ ترك الأذان الشيعي بدأ بعد سيطرة طغرل بك على بغداد. وكان لهذه الحادثة معنىً قبل التغيير وبعد التغيير؛ «كانت بنو بويه تقوِّيمهم وتنصرهم، فزالوا وبادوا، وأذهب الله دولتهم، وجاء الله بقوم آخرين من الأتراك السلجوقية يجبون السنة ويوالون أهلها، ويعترفون برفعة قدرها ويرفعون محلها»^(٢١).

في عهد أوَّل سلطان سلجوقيٍّ طغرل بك أدَّى التعصب للمذهب الحنفي إلى لعن المذهب الشيعي وغيره من المذاهب على المحارِب؛ حتَّى لم ينبج منه المذهب الأشعري. وكان السلطان السلجوقي ألب أصلان حنفيٍّ

Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtu'z-zamân, thk: Muhammed Berakât ve diğerleri, Dimaşk, Dâru'r- (١٥)
.XIX, 49.1434/2013 Risaleti'lâlemiyye,

.Sibt, Mir'âtu'z-zamân, XIX, 508-509 (١٦)

İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem, thk: Muhammed Abdülkadir Ata ve (١٧)
.Abdülkadir Ata, Beyrut, 1412/1992, XVI, 7 Mustafa

Ebü'l-Hasen Ali İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, (edit. C.J. Tornberg, Leiden E. J. Brill 1867 baskısı (١٨)
.alınarak), Beyrut, Dâru Beyrût (Dâru Sâdir), 1992, IX, s. 614 esas

.İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, IX, 632 (١٩)

.Sibt, Mir'âtu'z-zamân, XIX, 510 (٢٠)

Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cîze, Dâru'l- (٢١)
.XV, 736.1418/1998 Hicr,

المذهب، وكانت المدارس التي فتحها الوزير نظام الملك تُدرّس فيها آراء مذهب الشافعية والأشعرية^(٢٢)، وكان الوزير يأخذ تدابيرهِ وحيطته من الشيعة، ولكنه رغم ذلك اغتيل من قبل فدائيي الشيعة الإسماعيلية الباطنية، فكانت الحكومة السلجوقية تتوجس من الشيعة البويهيين، وكان كلُّ من السلطانين طغرل بك وألب أرسلان يبعدان أصحاب الفكر الشيعي عن إدارة الدولة. حتى إنَّ السلطان ألب أرسلان لم يقبل توظيف كاتب شيعي عند أحد قواده، وعند محاكمة الكاتب قال دفاعاً عن نفسه: إنه ليس بباطني وإنما شيعي فردَّ عليه قائلاً: أمذهب الراضية أفضل من المذهب الباطني؟ فكيف لك أن تدافع عن مذهبك بهذا؟^(٢٣)

لكن بعد مرور الزمن تغيّرت الأوضاع فأصبحت الدولة قويةً وبدأت الدولة تستخدم الشيعة الاثني عشرية في بعض الوظائف. وعندما توفي «ملك شاه» تقاتل أولاده على الحكم، فظهر ضعفٌ وخللٌ في السلطة فأرادت كلُّ فرقة أن تنتهز فرصتها، وبذلك استطاع الشيعة أن يتولوا المناصب حتى الوزارة.

كان في الحكم السلجوقي حسن صباح (١١٢٤/٥١٨) وحكّام الخلافة من الشيعة والإسماعيلية والباطنية والنزارية وغيرهم من الفرق الشيعية كالاثني عشرية والزيدية يتم تنفيذ تطبيقات مختلفة عليهم. استمرت إمرة الاثني عشرية على المناطق التي غالبها منسوبٌ إليهم. في حين كانت توضع تدابير عسكرية ضدَّ النزارية. وكان مركز الموصل مع ارتباطها بالدولة السلجوقية بيد العقيليين، والحلّة بيد الزيديين، وحلب بيد المرديسين، وطرابلس والشام بيد العماريين، وطبرستان بيد الباونديين^(٢٤). وعموماً كانت لا توجد مشكلات مع الزيدية. والعالم الزيدي الكوفي أبو بركات عمر بن إبراهيم الحسيني (١١٤٥/٥٣٩) يلخص ذلك حيث نقل السمعاني (١١٦٧/٥٦٢) الذي سمع الحديث من أبي البركات أنه قال: أنا من نسل زيدٍ وعلى مذهب الزيدية ولكنني أفتي على مذهب السلطان؛ أي المذهب الحنفي^(٢٥).

في زمن السلطان «ملك شاه» بدأت الحركات العسكرية تنتشط، وبعد وفاته حصلت اشتباكاتٌ من أجل الوصول إلى الحكم. فوجدت الباطنية النزارية فرصاً جديدة. وكان قد تسرّب من بين جنود بريكاروق وهو الابن الأكبر لملك شاه الآلاف من النزارية، وعند محاولة الاغتيال أصيب بريكاروق، وبعد الحادثة أمر بقتل الباطنيين والقبض على المنسوبين إليهم، وخاصّةً بعزيمة السلطان محمد طبران أزيلت بعض المناطق عن

Adem Arıkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", İslâmî İlimler (٢٢) Dergisi, 6-2, 2011, s. 39-64.

Nizâmülmülk, Siyâset-nâme, Çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 115 (٢٣).
.vd

Detaylar için bk: Adem Arıkan, Büyük Selçuklular Döneminde Şîa (Doktora Tezi), İstanbul (٢٤) Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2010, s.

.Abdulkarim es-Sem'ânî, el-Ensâb, thk. el-Barûnî, Beyrut, Dârü'l-Cinân, 1988, III, 188 (٢٥).

بكرة أبيها. وعموماً كانت حركة انتشارهم متوقفة إلا أنه لم يقض عليهم بتاتاً. وفي فترة حكم السلطان سنجر حصلت هدنة مع النزارية بشرط عدم بناء حصن أو قلعة والتوقف عن بيع الأسلحة وعدم الدعوة إلى معتقداتهم مقابل استقرار الأمان والأمن على حياتهم^(٢٦). وبعد وفاة السلطان سنجر في ربيع الأول سنة ٥٥٢، أي في شهر أيار سنة ١١٥٧ للميلاد انتهت إمبراطورية السلاجقة. وكما قال قوينان إن الإمبراطورية قد أقيمت فنظمت البلاد الإسلامية ثم انهدمت؛ فالشرق الأوسط والشرق القريب بقيا تحت ظلال المشكلات^(٢٧). ومع سقوط الدولة السلجوقية الكبرى ظلَّ في العراق بعض السلاجقة، الذين كانوا مواليين للدولة السلجوقية الكبرى.

١- الخليفة الناصر والسلاجقة:

عندما كان سنجر على قيد الحياة والسلطان السلجوقي مسعود في العراق قُتل الخليفان من قبل الفرقة الباطنية النزارية، وغلب الخليفة في الحرب التي دامت بين السلطان مسعود والخليفة المسترشد سنة ٥٢٩ للهجرة الموافق حزيران عام ١١٣٥ للميلاد، وأصبح أسيراً، وقتل في خيمة على أيدي النزارية من الفرق الباطنية. وبعض المصادر التاريخية تذكر أن سنجر هو سبب مقتل الخليفة المسترشد^(٢٨). والراشد بن المسترشد كانت له خلافات مع سلطان العراق مسعود فاضطر الراشد إلى ترك بغداد، وأبعد عنه منصب الخلافة وأصبح عمه المقتفي (١١٦٠/٥٥٥) خليفة، ومع أن الراشد اتفق مع مخالفني السلطان مسعود لكن لم يحصل على نتيجة. وخلال فترة إقامته في أصفهان قتل من قبل النزارية الباطنية سنة ٥٣٢ في شهر حزيران عام ١١٣٨ للميلاد^(٢٩). ولد الخليفة العباسي الناصر لدين الله سنة (١١٨٠/٥٧٥) وتوفي (١٢٢٥/٦٢٢) وقد شاهد نهاية حكم السلاجقة. وعندما أصبح آخر حاكم في العراق من قبيل السلاجقة طغرل بن أرسلان شاه سلطاناً، كانت

(٢٦) Arıkan, Büyük Selçuklular Döneminde Şîa, s. 259

(٢٧) Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri, Ankara, (٢٧) Tarih Kurumu, 1991, s. 465 Türk

(٢٨) Halife el-Müsreşid'in öldürülmesi olayı hakkında geniş bilgi, bu konuda Sultan Sencer'in itham edilmesi, kaynaklarda geçen bilgilerin detaylı değerlendirilmesi için bk. Osman Özgüdenli, Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", "Selçuklu Tarihi Araştırmaları, İstanbul, 2006, s. 111-146 (Makalenin daha önce Ortaçağ Türk-İran yayımlandığı yer: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 39, İstanbul 2004, s. 1-35).

(٢٩) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 42, 62. İbnü'l-Cevzî, er-Râşid'in Bâtıniler tarafından öldürüldüğünü (٢٩) belirtmekle (el-Muntazam, XVII, 328) birlikte ayrıca zehir içtiği ve hizmetçileri tarafından öldürüldüğü şeklinde üç rivayet olduğunu kaydetmektedir (el-Muntazam, XVII, 332)

الإدارة فعلياً بيد أتابك إلدنيزكُر سنة (١١٧٥/١١٨٦) لأنّ طغرل عند توليه منصب السلطان سنة (١١٧٦/٥٧١) كان في السابعة من العمر. قال الراوندي المتوفى (١٢٠٣/٦٠٧): إنه خرج من المهدي إلى العرش^(٣٠).

كان المساعد لطغرل البهلوان^(٣١) محمد بن إلدنيز المتوفى (١١٨٦/٥٦١) يحمل مسؤولية تنفيذ شؤون الحكومة، وكان البهلوان يقول: الخليفة لا بدّ أن ينشغل بالإمامة وبتهيئز الخطبة، أما الحكم فيترك للسلطين، وإدارة شؤون الدنيا لا بد من تسليمها للسلطين^(٣٢). وبعد وفاة البهلوان حلّ محله أخوه مظفر الدين قزلب أرسلان عثمان، فحارب ضدّ طغرل إلى أن أدّى هذا إلى إهراق الدم بينها. حتى إنّ الخليفة الناصر في هذه الفترة ساند قزلب أرسلان بإمداداتٍ عسكرية، وبعض المصادر تذكر أنّ الخليفة الناصر كان يُشعل نار الفتنة بين الحكام المتفقين فيما بينهم حتى يشتبكوا ببعضهم وهم لا يدركون ذلك^(٣٣).

بحسب المعلومات التي ذكرها ابن الأثير: إن قزل أرسل أرسلان سنة ٥٨٣ رسولاً إلى بغداد يطلب مساعدة السلطان، بينما أمر الخليفة بهدم دار السلطان عند طلب رسول طغرل تقسيمها^(٣٤). لكن لا توجد مصادر أخرى تؤيد هذه المعلومة^(٣٥)، ويذكر السيوطي أنّ دار السلطنة دُمّرت بعد أن طلب خوارزم شاه من الخليفة السلطات التي كانت لهم في الفترة السلجوقية سنة ٥٩٢^(٣٦).

أرسل الخليفة وزيره جلال الدين بن يونس سنة ١١٨٨/٥٨٤ مع جيش الخلافة لمساعدة قزل أرسلان، لكن قبل وصول الجنود إلى قزل أرسلان دخلوا في معمة الحرب مع طغرل بك، فغلبوا ولم يبق منهم أحد^(٣٧). وفي سنة (١١٩٠/٥٨٦) صعد قزل أرسلان على العرش بدعم من الخليفة بعد أن سجن طغرل بك في قلعة، لكن بعض الأمراء قتلوا قزل أرسلان في ليلة وهو نائم سنة (١٩٩١/٥٨٧) بمساعدة التركمان، فاستطاع طغرل بك الفرار من السجن والتغلب على ولديّ بهلوان أبي بكر وقتلغ إنانج سنة (١١٩٢/٥٨٨)، وقتلغ

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr, Çev. Ahmet Ateş, 2. (٣٠) .bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 306

.Faruk Sümer, "Pehlivan", DİA, XXXIV, 221-222 (٣١)

.Râvendî, Râhatü's-Sudûr, s. 309 (٣٢)

Salahaddin Halil es-Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, tahkik: Ahmed el-Arnaud, Türkî Mustafa, Beyrut, (٣٣)

Dâru'lhyâi't-Turâs, 1420/2000, VI, 193; Şemsüddin Muhammed ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, tahk. Ömer

Abdüsselam Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1407/1987, XLV, s. 86; Celâlüddin

.Abdurrahman es-Süyüfî, Tarihu'l-Hulefâ, Beyrut, Daru İbn Hazm, 1424/2003, s. 352

.İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 560 (٣٤)

.Faruk Sümer, "Tuğrul II", DİA, XLI, 342-344 (٣٥)

.Es-Süyüfî, Tarihu'l-Hulefâ, s. 357 (٣٦)

.Râvendî, Râhatü's-Sudûr, s. 319; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XII, 24 (٣٧)

إنانج طلب المدد والمساعدة من علاء الدين تكش وهو من سلاطين خوارزم، ثم أرسل الخليفة الناصر لدين الله منشوراً يهّب فيه أراضي طغرل بك للسلاطين الخوارزميين. فأرسل سلطان خوارزم «قتلغ إنانج» مقدماً على الجيش للقضاء على طغرل بك فتغلب عليه، وانتهى حكم السلاجقة العراقية في جمادى الآخرة سنة ٥٩٠ الموافق حزيران سنة ١١٩٤ للميلاد، فأرسل رأس طغرل بك إلى بغداد وعرض على الناس^(٣٨). وفي ذلك الوقت استولى الخوارزميون على عدد من المدن، فاتفق وزير الخليفة الناصر لدين الله^(٣٩) مع قتلغ إنانج وأرسل جيشاً تحت قيادة مؤيد الدين بن القصاب لمحاربة الخوارزم. لكن هذا الاتفاق لم يدم كثيراً فصار بينهما خلاف^(٤٠) إلى أن أذى هذا الخلاف إلى نشوب الحرب. وبتدبير من الخليفة قتلغ إنانج سنة (١١٩٥/٥٩١)^(٤١).

وكما قال حسيني: السلاجقة كانوا أصحاب عدل، وقد فسدت خراسان بعد وفاة سنجر وهو آخر سلطان للسلاجقة الكبرى وفسد العراق بمقتل طغرل بك^(٤٢).

اتفق سلطان خوارزم بعد قضائه على السلاجقة في العراق مع الخليفة، لكن نشب بينهما صراع على من يتولى مكان السلاجقة، فسلطان الخوارزم محمد بن تكش سنة ١٢٠٠-١٢٢٠ أخذ فتوى من علماء بلده بتعيين خليفة من نسل سيدنا علي رضي الله عنه وهو علاء الملك الترمذي. ويُزعم أن الخليفة الناصر لدين الله خاف من أن يسير الخوارزم باتجاه بغداد فأرسل هيئة من الرسل إلى جنكيز خان واستدعى المغول إلى أراضي المسلمين، وهذا الزعم غالباً ليس بمقبول، بل كان الناصر لدين الله يبحث عن فرق ومجموعات مختلفة لمساندته فشكّل فرقة عسكرية سبّأها الفتوة، وجعلها تحت إمرته الخاصة^(٤٣).

٢- الناصر لدين الله والإسماعيلية:

كان السلاجقة يأخذون تدابير عسكرية ضدّ الحشد الشيعي وبالأخص ضدّ الإسماعيلية الباطنية النزارية. وقد ذهب آخر سلطان (طغرل) إلى مدينة دغمان، وكان أغلب سكانها ملحدين، وتمّ نهب وسلب المدينة وكلّ من اعترض على ذلك تمّ إعدامه^(٤٤).

في هذه الفترة ضعف حكم الإسماعيلية الفاطمية الشيعة في القاهرة، وكان الوزراء يديرون شؤون الدولة.

(٣٨) .İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, 94, 106-108

(٣٩) .ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLII, 295

(٤٠) .İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, 111

(٤١) .Detaylar için bk. Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", DİA, XXII, 82-84

(٤٢) Sadruddin Ebu'l-Hasan el-Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, Çev. Necati Lugal, Ankara, Türk

.Tarih Kurumu, 1999, s. 137

(٤٣) .Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", DİA, XXXII, 399-402

(٤٤) .El-Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 123

وتم إعلان العُصْد لدين الله خليفة في التاسع من عمره في عام ١١٦٠، بعد أن قرر أمير الصليبيين في القدس احتلال مصر في عام ١١٦٨. طلب الخليفة العضد وشهاورُ النجدة من نور الدين الزنكي، فأرسل الزنكي كلاً من شيركوه وابن أخيه صلاح الدين الأيوبي فتمكنا من السيطرة على الوضع، ثم عُيِّن «شيركوه» وزيراً. وبعد شهرين توفي شيركوه، في (٢٦ آذار/ مارس عام ١٦٦٩م)، فعَيَّن العضد صلاح الدين وزيراً بعد طلب قواد الجنود. ومع مرور الوقت اشتعلت عدة محاولات للثورة. وفي السابع من المحرم عام 567هـ 13 أيلول ١١٧١ بدأ يُحْطَب باسم العباسيين. وفي 10 المحرم 576هـ 13/ أيلول عام 1171م يوم الأحد توفي العضد وبموته انتهت خلافة الفاطميين ودولتهم^(٤٥). ثم فتح صلاح الدين الأيوبي القدس وهو أول حاكم في الدولة الأيوبية عام 583هـ 1187م، في حين كانت جميع القلاع الصليبية على وشك الانهيار، فتم تنظيم حملة صليبية جديدة قادمة من أوروبا الغربية، وفي عام 1189م هرب الصليبيون إلى عكا، فلحق بهم صلاح الدين ودامت حرب طاحنة في عكا لمدة عامين.

حاول الخليفة الناصر توسيع حدود دولته نحو الشمال في حين كان صلاح الدين يدافع عن المدينة التي كانت تحت الحصار من قبل صليبي عكا، واستولى على المراكز السكنية عند نهر الفرات، وربما كان سبب تحلي الناصر عن نصره صلاح الدين يرجع إلى خوفه من أن يهاجمهم صلاح الدين بعد فتح القدس. وعند هجوم الصليبيين على دمياط رفض الناصر استنصار الأيوبيين^(٤٦).

ورغم نهاية حكم الفاطمية الإسماعلية الشيعية كانت «قلعة الموت» ما تزال تحت سيطرة النزارية الشيعة، وبعد أن صار الحسن أميراً على القلعة بستتين ألغى الشريعة الإسلامية بإعلان عهد القيامة في رمضان سنة ١١٦٤\٥٥٩، وأنهى جلال الدين هذا العهد بعد توليه الحكم في «قلعة الموت»^(٤٧).

لقد اختلفت المعلومات عن علاقة الخليفة الناصر بالباطنية حسب المصادر، وقد أعلن سفير الحسن جلال الدين، وهو أمير قلعة الموت، تبريه من الباطنية وإعمار المساجد وإقامة الصلاة وصوم رمضان في عام ٦٠٨، ففرح الناصر بذلك، فأقام الخليفة حفلاً حينما حضرت أم جلال الدين إلى بغداد في سفرها للذهاب إلى الحج، وبعد ذلك اتبعوا المذهب الشافعي^(٤٨).

شارك جلال الدين في بعض المعارك مع الخليفة، منها أن جلال الدين ناصر أوزبك بن بهلوان، الذي كان

(٤٥) Ramazan Şeşen, "Âdîd-Lidînillâh", DİA, I, 374-375

(٤٦) Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", DİA, XXXII, 399-402

(٤٧) Farhad Daftary, İsmaililer: Tarih ve Öğretiler, çev. Erdal Toprak, İstanbul, Doruk, 2005, s. 540, 565

(٤٨) Cemâlüddîn Muhammed İbn Vâsıl, Müferricu'l-Kurûb fî Ahbârî Benî Eyyûb, thk: Haseneyn Muhammed Rabî, Kahire, Emiriyye, 1957, III, 211; Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtu'z-zamân, XXII, 185;

Daftary, İsmaililer, s. 565

من أمراء أذربيجان، ضد ترمذ مَنقَلِي، فقد انقسمت الأراضي بينهم في عام (١٢١٥\٦١٢)^(٤٩)، وأوزبك ولى أمير آغلاميش على الأراضي التي كانت من قسمته، ولكن آغلاميش بعد مدة بدأ يقرأ الخطبة باسم علاء الدين محمد من الخوارزم، فقتل في عام (١٢١٧\٦١٤) بيد الباطنيين^(٥٠)، وقيل إن الخليفة كان يطلب قتله^(٥١). وبعد موت جلال الدين الذي حكم «قلعة الموت» أحد عشر عاماً لم يغير النزاريون اتجاههم المذهبي، ولكن تركوا اتباع أهل السنة بمرور الوقت^(٥٢).

الناصر لدين الله والاثنا عشرية:

كتب المؤرخ رافندي كتاباً مستقلاً عن الروافض^(٥٣)، و تشير المعلومات فيه إلى أن السلطان طغرل بك قد أخذ موقفاً من مذهب الاثني عشرية، وكان طغرل بك (١١٨٧/٥٨٣) موجوداً في منطقة مازنديران^(٥٤) «وكان أساس عقيدتهم التقية والنفاق»، كما قال حسام الدولة^(٥٥)، حيث كانوا ينافقون أمام السلطان طغرل، وعندما لاحظ ذلك السلطان لم يعتمد عليهم^(٥٦).

يحتوي موقف محمود شهاب الدين على تفاصيل مهمة فيما يتعلق بموضوعنا. وبناءً على ذلك، كان الشيعة (الرافضية) يبذلون جهوداً لإحضار الأشعري إلى السلطات المختلفة. وكان الوزير يعرف بالدفاع عن أصحاب أبي حنيفة، وكان الرافضيون مثل الحاج عزيز، يريدون تعيين الأشعريين في أصفهان. وتم تعيين الهوجنديين للخطب والوعظ، وعندما جاء وقت صك الأمر، مَزَقَ الوزير الأمر.

إن الكلمات التي سجلها الوزير أثناء القيام بذلك تعني الكثير؛ إذ قال: «خروج أصفهان من يدنا أفضل من أن يخرج السلطان عن الإسلام. لا يوجد في الإسلام عدم الحمية، فلا أسمح أبداً أن نسلم ما أخذناه بالسيف من الأشاعرة دون مقابل»، ونقل هذا الكلام الرافندي فأكد أنه لم يتم أي عملٍ أو كلامٍ ضده فأضاف: «لقد محَضَّ هوس الرافضية والأشعرية»^(٥٧).

٤٩) .İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XII, 111; Daftary, İsmaililer, s. 568

٥٠) .İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XII, 316

٥١) .Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", DİA, XXII, 82-84; Daftary, İsmaililer, s. 569

٥٢) .Daftary, İsmaililer, s. 569

٥٣) .Er-Râvendî, Râhatü's-Sudûr, s. 364

٥٤) .Erdoğan Merçil, "Bâvendiler", DİA, V, 214-216

٥٥) Bk. Yusuf İsmailî, Seyrî der Târih-i Teşeyyü-i Mâzenderân, Kum, Pezûheskâh-i ulûm ve ferheng-i

.İslâmî, 1387, s. 78

٥٦) .Râvendî, Râhatü's-Sudûr, s. 315

٥٧) .er-Râvendî, Râhatü's-Sudûr, s. 388-389

هنالك معلومات عن العلاقة بين الخليفة العباسي الناصر وبين الاثني عشرية، وقد سجّل بعضهم أنّ الخليفة كان شيعياً، كما أنّ هناك بعض الأدلة على ذلك^(٥٨). ووفقاً لكتابة قبر غيبة المهدي في منطقة السامراء، التي وضعها الناصر، فقد وصف نفسه بأنه الوصي على الآثار المقدسة للشيعة^(٥٩). ولكننا نرى أنّ السلاطين السلجوقيين كانوا يحمون مقابر الأئمة أيضاً، إذن فهذا الأمر لا يُثبت أنّ الخليفة أصبح شيعياً^(٦٠). وقد عيّن الناصر عدداً من أعضاء الدولة من الشيعة الإمامية^(٦١). وكان الخليفة فوّض أمور الدولة لأستاذ الدار ابن الصاحب^(٦٢). وكان ابن الصاحب شيعياً بدرجة متردية^(٦٣). وكان بين الوزراء وغيرهم من المسؤولين أيضاً رجال ينتمون إلى الطائفة الشيعية^(٦٤).

وفقاً للمعلومات الواردة عن الملك المنصور (ت ١٢٢١/٦١٧)^(٦٥)، تمّ الإقرار بالولاية لأهل البيت والتشيع في بغداد. وكان أستاذ الدار ابن صهيب معروفاً بذلك، وقد ورث هذا الأمر هو وأسرته من أسلافهم. وكان يلعن معاوية ويزيد علناً. فطلب هذا الأمر، أي اللعن، من راضي الدين القزويني (توفي ١١٩٤/٥٩٠)، الذي كان أستاذاً في المدرسة النظامية، فرفض فهدّد بالقتل، ولكن لم يقتل خشية الفتنة، فتم نقله إلى منزله ليلاً. وفي مرّة أخرى كان القزويني في مجلس الوعظ في بدر، وكان الخليفة من المستمعين إليه فطلبت منه مجموعة أن يلعن يزيد ومعاوية، وبعد هذه التطورات طلب القزويني الإذن للذهاب إلى بلده لرؤية عائلته فسمحوا له بالذهاب، وكتبوا رسالة إلى «قزل أرسلان»، الذي كان في طريقهم، وندم الخليفة على ذلك عندما أبلغوه مغادرته بسبب الطائفية وكانوا خائفين من أن ينتشر هذا إلى أماكن مختلفة. وقال القزويني، الذي سلم خطاب الديوان لـ «قزل أرسلان»: إنه لن يعود إلى بغداد، فاتجه نحو قزوین. وكان الناس والحكام في هذه المنطقة يقدرّون

Muhammed Tahir Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", Tarih-i İslam der âyine-i Pezûheş, (٥٨) sayı: 9, 1385, s. 184

.Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", DİA, XXXII, 399-402 (٥٩)

.Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", s. 189 (٦٠)

.Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", DİA, XXXII, 399-402 (٦١)

El-Melikü'l-Mansûr Muhammed b. Takiyyuddin, Mizmârü'l-hakâik ve sırrü'l-halâik, thk. Hasan (٦٢) .Habeşi, Kahire, Âlemü'l-Kutub, 1968, s. 205

Bununla ilgili kaynaklar ve detaylar için bk. Fatih Güzel, Nâsır li-Dinillâh'ın Halifeliği Ve Şahsiyeti, (٦٣) (Yayımlanmamış Doktora), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Sanatları Anabilim Dalı, Konya, 2014, s. 28. Fatih Güzel sonra yazdığı bazı makalelerinde aynı ve .tekrar vermektedir bilgileri

.Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", s. 192 (٦٤)

.Angelika Hartmann, "el-Melikü'l-Mansûr", DİA, XXIX, 70-71 (٦٥)

القزويني ويحترمونه. وبقيت المدرسة النظامية دون مدرّس، ولكنّ الناس كانوا يأملون رجوع القزويني يوماً ما^(٦٦).

ووفقاً للمعلومات التي نقلها الذهبي، كان رضي الدين القزويني يدرس في النظامية منذ عام ٥٦٩. وعندما ظهر مذهب الشيعة في عهد ابن الصاحب طلب الناس لعن يزيد على المنبر فامتنع القزويني عن ذلك؛ ولهذا حاولوا أن يقتلوه مراراً وتكراراً، وذهب إلى قزوين في عام ٥٨٠. وفي عهد ابن الصاحب مال بعض الحنابلة إلى الشيعة، ويقال: إنّ ابن الجوزي قد تكلم في بعض الأمور بأسلوب يحتمل معاني مختلفة^(٦٧).

ذكر زكريا القزويني (٦٨٢/١٢٨٣) أن رضي الدين القزويني أراد الذهاب إلى قزوين، ولكنه لم يستطع؛ فلذلك استأذن للذهاب إلى الحج وعاد إلى قزوين عبر دمشق. وكانت خطب القزويني ودروسه مرغوبةً ومحبوبة، وكان يتعرض للشيعة كثيراً. وكان بيته في حيّ غالب قاطنيه من الشيعة، فقد رأى يوماً رجلاً متسلقاً على الشجرة أمام بيته، وقيل له: إنّ الرجل جاء ليتعرض له، وبعد هذه الحادثة ترك قزوين واشترط لرجوعه أن يكتب على جبين بعض المنسوبين إلى الشيعة اسمي أبي بكر وعمر. وبعد تنفيذ ما طلبه رجع إلى قزوين. وكان المكتوب عليهم يضعون عمامة كبيرة على رؤوسهم؛ كي لا يرى أثر الكتابة على جبينهم^(٦٨).

وقد سُمح لشهاب الدين الطوسي بالذهاب إلى الحج، ولكنه رحل إلى مصر، وبعد ذلك لم يسمحو لأحد إذا شكّوا من عدم رجوعه إلى العراق. وكان أستاذ الدار يبغض شهاب الدين الطوسي الذي كان مهتداً بالقتل؛ لأنه دار نقاش في بيت أستاذ الدار بين هذين العالمين فيما يمتلكه سيدنا علي^(٦٩)، وعندما وصل الطوسي إلى مصر عُين مدرّساً، وكان يعلم مبادئ مذهب الأشعرية، وكانت له مناظرات مع زين الدين بن النجفي الحنبلي^(٧٠).

وقد ذكر ابن واصل (٦٩٧/١٢٩٨)^(٧١) أنّ الخليفة الناصر كانت له ميولٌ شيعيةً، وهو بهذا كان على خلافٍ مع أسلافه؛ لأنهم كانوا على نهج مذهب السلف؛ حتّى إنّ للخليفة القدير متناً مشهوراً في العقيدة^(٧٢). وقد طلب الناصر في أحد الأيام أن يعاقب رجلاً بسبب دفاعه عن خلافة يزيد بن معاوية، والرجل دافع عن نفسه قائلاً: «أنا أقول لا يُعزل الإمام بسبب فسقه» وجمال الدين بن الجوزي (٥٩٧/١٢٠١) حينما كان يُخطب وكان الخليفة

(٦٦) el-Melikü'l-Mansûr, Mizmârü'l-hakâik, s. 120.

(٦٧) ez-Zehabi, Târîhu'l-Îslâm, XLI, 3.

(٦٨) Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed Kazvini, Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-Îbâd, Beirut, Dâru Sadir, [t.y.], s. 402.

(٦٩) el-Melikü'l-Mansûr, Mizmârü'l-hakâik, s. 121.

(٧٠) ez-Zehabi, Târîhu'l-Îslâm, XLII, 267.

(٧١) Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", DİA, XX, 438-440.

(٧٢) Bu metin ve ilgili detaylar için bk. Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat' da Yaşanan Dinî-Siyâsî Hadiseler ve onun Sünnî Siyaseti", Marife, yıl: 4, sayı: 2 (Güz 2004), Konya, 2004, s. 235.

يستمتع إليه سُئِلَ: من الأفضل بعد رسول الله، فأجاب قائلاً: «من كان يملك نكاح ابنته»^(٧٣) وكان قوله هذا يَحْتَمِلُ معنيين^(٧٤) وأرسل ابن الجوزي في عهد الناصر إلى المنفى في «واسط» بأمر من الخليفة وهذا الأمر لم يصدر إلا عن وزير شيعي كان يريد هو ومن يساعده نفيه، ووضع عليه مراقباً شيعياً^(٧٥).

وقد تولى الخلافة بعد الناصر ابنه الأكبر أبو النصر محمد الملقب بالظاهر بأمر الله (١٢٢٦/٦٢٣)^(٧٦) وكان الظاهر يخالف مذهب أبيه فيميل إلى مذهب الحنبلية وكان يبغض الروافض^(٧٧).

كان أبو النصر محمد رجلاً شجاعاً وكان أبوه الناصر يخاف منه، وكان أبو النصر يخالف أباه في مذهبه وكان سنياً، وكان يميل إلى الحنبلية، ولم يكن أبوه يحبّه لهذا السبب، وكان للناصر ابنٌ آخر اسمه أبو الحسن علي يميل إلى مذهب الشيعة مثل أبيه، فلذلك عزل الناصر ابنه الأكبر من ولاية العهد وأعطاه لابنه الأصغر، فسجن الأول، ولكن أبا الحسن مات في عهده، فرجعت الولاية لأبي النصر وهو في السجن فلم يخرج منه إلى أن مات أبوه ثم حكم عدة أشهر خليفة فمات هو أيضاً^(٧٨). وكان الخليفة الناصر أوصى أن يدفن عند مشهد موسى بن جعفر، ولكن ابنه أمر أن يدفن في مقبرة رصافة^(٧٩).

كان الخليفة الناصر يحبّ أولاد سيدنا علي فيمدحهم؛ حتى نُقِلت عنه بعض الأشعار في مدحهم، فقال في أحد أشعاره:

«قد غصبوا حقَّ عليٍّ بعد النبي لم يكن لعلي ناصرٍ في يثرب»^(٨٠)

وفيه تشيُّعٌ واضحٌ، ورغم ذلك قال بعضهم: إن حبه لآل البيت لا يدل على التشيع^(٨١). وفي مقابل هذا قال بعض الشيعة: إنّه كان شيعياً، وبه قال المؤرِّخ الشيعي ابن الطقطقا^(٨٢) الذي اشتهر بكتابه الفخري^(٨٣). ونقل

(٧٣) Hz. Peygamber kızıyla evli olduğu için Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in kızıyla evli olduğu için Hz. (٧٣)

.Ali veya Hz. Osman

.İbn Vâsıl, Müferricu'l-Kurûb, IV, 166; es-Süyûfî, Tarihu'l-Hulefâ, s. 354 (٧٤)

.Karşılaştırınız: ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm, XLII, 293, 295 (٧٥)

.Murat Öztürk, "Zâhir-Biemrillâh", DîA, XLIV, 92-93 (٧٦)

.İbn Vâsıl, Müferricu'l-Kurûb, IV, 166 (٧٧)

.İbn Vâsıl, Müferricu'l-Kurûb, II, 281 (٧٨)

.Sibt, Mirâtu'z-zamân, XXII, 274 (٧٩)

.İbn Vâsıl, Müferricu'l-Kurûb, IV, 168, 169, 191 (٨٠)

.Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsir Lidinillah", s. 189 (٨١)

.Sabri Hizmetli, "İbnü't-Tıktakâ", DîA, XXI, 232-233 (٨٢)

Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ, el-Fahrî fi'l-Âdâbî's-Sultâniyye ve'd-Düvelî'l- (٨٣)

.Beyrut, Dâru Sâdır, s. 322 İslâmiyye,

أيضاً أقال بوزورقي طهراني (١٨٧٥-١٩٧٠): أن الناصر من الشيعة المشهورين في القرن السابع الهجري^(٨٤). لكن بالمقابل توجد أدلة على عدم تشييع الناصر؛ منها أنه قد أمر بقراءة مسند الإمام أحمد بن حنبل في قبر موسى الكاظم بإشراف صفى الدين محمد بن معاد الموسوي (١٢٢٣/٦٢٠) وكانت حادثة الإفك أول بحث يُقرأ في المجلس^(٨٥).

كان الموسوي عالماً فقيهاً إمامي المذهب، وكان من سلالة موسى الكاظم^(٨٦). وقد قرأ كتاب روح العارفين عند الخليفة الناصر وأخذ الإجازة عنه ودفن في مشهد موسى الكاظم بعد موته^(٨٧).

وقد رأى بعضهم أن اهتمام الناصر بالشيعة لم يكن بسبب تشييعه، بل كان لأسباب سياسية^(٨٨). ولكن الناصر ذو قوة في عهده فلا يمكن أن نعتبر أن الظروف قد أجبرته على التقرب إلى الشيعة^(٨٩).

وقد تقدّم أبو حفص شهاب الدين السهروردي (١٢٣٤/٦٣٢) في تشكيل منظمة الفتوة في عهد الناصر^(٩٠)، وكانت الفلسفة في ذلك الوقت غير مرغوبة، رغم أن السهروردي ألف كتاباً تحتوي قضايا فلسفية. فمثلاً أحرقت كتب إخوان الصفا وابن سينا في عام ١١٩٢/٥٨٨ عندما رؤيت في بيت عبد السلام بن عبد الوهاب حفيد عبد القادر الجيلي، فردّ عليهم أنه استنسخها لأجل الرد عليهم، ولكن القاضي حكم بفسقه، وعند حرق الكتب لعنوا الشيخ عبد القادر وأحمد بن حنبل^(٩١).

إنّ النقطة المهمة والملفتة في كتاب «رشف النصائح الإيمانية»^(٩٢) هي: أنه تمّ تجنّب الدخول في الجدل ضدّ الإسماعيليين، ربما كان ذلك بسبب انتقال زعيم الباطنيين في ألموت جلال الدين حسن إلى السنتّة في ٦٠٨^(٩٣)، ويؤكد السهروردي إيجاب حبّ آل البيت والصحابه في كتابه (أعلام الهدى وعقيدة أرباب التقى)، وقد ذكر أسماء الخلفاء الأربعة وسيدتنا فاطمة، فأوصى بعدم إظهار التفضيل بينهم ولو كان بعضهم أفضل من بعض^(٩٤).

Âga Büzürg-i Tahrânî, el-Envâru's-Sâta fi'l-mietî's-sâbia, Beyrut, Dâru İhyai't-turâsî'l-Arabî, (٨٤) 1430/2009, IV, 4-6

Sibt, Mirâtu'z-zamân, XXII, s. 186. Ayrıca bk. İbnü't-Tıktakâ, el-Asîlî fi Ensâbî't-Tâlibiyyîn, thk. S. (٨٥) .Mehdî er-Racâi, Kum, el-Maraşî, 1418, s. 166

.Tahrânî, el-Envâru's-Sâta, IV, 175 (٨٦)

.es-Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, V, 29 (٨٧)

.Güzel, Nâsır li-Dinillâh'in Halifeliği ve Şahsiyeti, s. 37 (٨٨)

.Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", s. 191 (٨٩)

.Hasan Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehâbeddin", DİA, XXXVIII, 40-42 (٩٠)

.Sibt, Mir'âtu'z-zamân, XXII, 5 (٩١)

Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, Keşfu'l-Fezâihî'l-Yûnânîyye ve Reşfü'n-nesâihî'l- (٩٢) .tahkik: es-Seyyid Ali Aşur, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998, s. 68 îmâniyye,

.Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidinillâh", DİA, XXXII, 399-402 (٩٣)

Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, 'Alâmü'l-Hüdâ ve akîdetü erbâbî't-tukâ, thk. Abdullatif (٩٤)

.Ömer el-Muhaymid, Beyrut, Nâşirun, 1437/2016, s. 92, 98

النتيجة:

قبل السلاجقة، أقام الحكام من منتسبي الطائفة الشيعية المختلفة دولاً قوية. وتشير المصادر إلى أن الخلافة العباسية كانت ضعيفة من جانب السياسة. وقد جاءت الدولة البويهية والفاطمية في طليعة القرن، ويقول عدد من الباحثين: إنه القرن الشيعي. وهذا القرن قد انتهى مع السلاجقة فبدأ عهد جديد للعباسيين، عندما أنقذ طغرل بي الدولة العباسية من السُلطة الشيعية. وحاول بعض الخلفاء العباسيين جعل حكمهم مستقلاً عندما وقعت معارك بين أفراد العائلة السلجوقية. ومات المستشرد وراشد باغتيال الباطنيين، ووقف الخليفة العباسي الناصر لدين الله ضد طغرل الذي هو السلطان الأخير للسلجوقيين في العراق. وقد أنشأ الناصر علاقات مع أهل ألموت النظاريين الباطنيين، وبسبب هذه العلاقة اعتبر أهل ألموت داخلين في مذهب أهل السنة، وبحسب بعض المصادر كان الناصر شيعياً واستخدم منتسبي الشيعة في الوظائف المهمة، ولكن آخرين رأوا أن موقف الناصر تجاه الشيعة محض سياسة. وبعد انتهاء حكم السلاجقة بدأت الاتفاقات الجديدة.

السلاجقة بعد أن قوي حكمهم في عهد مليك شاه بدؤوا يستخدمون الشيعة في المناصب المهمة حتى في الوزارة، لكن بدأت في عهد الناصر الضغوطات على علماء أهل السنة مثل: ابن الجوزي وحفيد عبد القادر الجيلبي. ويروى أن بعض مدرّسي المدرسة النظامية هربوا؛ حتى لم يبق في المدرسة مدرّس، وتحت هذه الظروف قد حكم الشيعة بأيدي الموظفين الشيعيين الذين ولّاهم الناصر.

المراجع العربية:

- البيروني، أبو ريجان، الآثار الباقية عن القرون الخالية، لبيزق، ١٩٢٣.
- ابن الجوزي، أبو الفرج، المنتظم في تاريخ الملوك والأمم، بيروت، ١٩٩٢\١٤١٢.
- ابن الأثير، أبو الحسن علي، الكامل في التاريخ، بيروت، ١٩٩٢.
- ابن كثير، أبو الفداء، البداية والنهاية، دار الحجر، جيزا، ١٩٩٨\١٤١٨.
- ابن طقطقي، محمد بن علي، الأصيلي في أنساب الطالبين، المحقق: مهدي الرجائي، قوم، ١٤١٨.
- ابن طقطقي، محمد بن علي، الفخر في الآداب السلطانية والدول الإسلامية، بيروت، بدون تاريخ.
- ابن واصل، جمال الدين محمد، مفرج القروب في أخبار بني أيوب، المحقق: حسنين محمد ربيع، القاهرة، ١٩٥٧.
- قزويني، أبو يحيى زكريا بن محمد، آثار البلاد وأخبار العباد، بيروت، بدون تاريخ.
- الملك المنصور، محمد بن تقي الدين، مزار الحقائق وسر الخلائق، المحقق: حسن حبشي، عالم الكتب، القاهرة، ١٩٦٨.
- الصفدي، صلاح الدين خليل، الوافي بالوفيات، المحقق: أحمد الأرناؤوط، دار إحياء التراث، بيروت، ٢٠٠٠\١٤٢٠.
- السمعاني، عبد الكريم، الأنساب، دار الجنان، بيروت، ١٩٨٨.
- سبط ابن الجوزي، مرآت الزمان، المحقق: محمد بركات وآخرون، دار الرسالة العالمية، دمشق، ٢٠١٣\١٤٣٤.
- السهروردي، أبو حفص شهاب الدين، كشف الفصائح اليونانية، المحقق: السيد علي، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٨\١٤١٨.
- طهراني، آقا بوزرق، الأنوار الساطعة في المنة السابعة، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ٢٠٠٩\١٤٣٠.
- الذهبي، شمس الدين محمد، تاريخ الإسلام، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٩٨٧\١٤٠٧.

المراجع الأجنبية:

- Arıkan, Adem, Büyük Selçuklular Döneminde Şîa (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2010.
- Arıkan, Adem, "Nizâmülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", İslâmî İlimler Dergisi, 6-2, 2011
- Bezer, Gülay Ögün, "İldenizliler", DİA, XXII, 82-84.
- Bozkurt, Nebi, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", DİA, XXVIII, 355-363.
- Bozkuş, Metin, Büveyhiler ve Şîlik, Sivas, 2003.
- Daftary, Farhad, İsmaililer: Tarih ve Öğretiler, çev. Erdal Toprak, İstanbul, Doruk, 2005.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's- Surûr, Çev. Ahmet Ateş, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Genç, Süleyman, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'da Yaşanan Dinî-Siyâsî Hadiseler ve onun Sünnî Siyaseti", Marife, yıl: 4, sayı: 2 (Güz 2004), Konya 2004, s. 219- 243.
- Gökâlp, Yusuf, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2006
- Güner, Ahmet, "Şîi Yüzyılında Yahut Büveyhiler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 2011, I, s. 151-170.
- Güner, Ahmet, Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti, İzmir, 1999.
- Güzel, Fatih, Nâsır li-Dinillâh'ın Halifeliği Ve Şahsiyeti, (Yayımlanmamış Dok- tora), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Konya, 2014.
- Hakyemez, Cemil, Şîa'da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci İmam, İstanbul, İSAM, 2009.
- Hartmann, Angelika, "Nâsır-Lidînilâh", DİA, XXXII, 399-402. • Hizmetli, Sabri, "İbnü't-Tıktakâ", DİA, XXI, 232-233.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ, el-Bidâye ve'n-nihâye, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize, Dâru'l-Hicr, 1418/1998.
- İlhan, Avni, "Gaybet", DİA. XIII, s. 410-412.
- Kâdı Abdülcebbâr, Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve, çev. Ömer Aydın, M. Şerif Eroğlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017.
- Kara, Seyfullah, Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları, İstanbul, 2007.
- Köprülü, M. Fuad, Türk Tarih-i Dinîsi, Haz. Metin Ergun, Ankara, Akçağ yay. 2005.
- Köymen, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmpara- torluk Devri, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Merçil, Erdoğan, "Bâvendîler", DİA, V, 214-216.
- Muhammed Tahir Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", Tarih-i İslam der âyine-i Pezûheş, sayı: 9, 1385, s. 181-206.
- Nasır-ı Hüsvrev, Sefername, çev. Abdülvehap Tarzi, Ankara, Milli Eğitim Ba- kanlığı, 1994.
- Nizâmülmülk, Siyâset-nâme, Çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara, Türk Ta- rih Kurumu, 1999.Özdemir, Mehmet, "Endülüs", DİA, XI, s. 211-225.
- Özgüdenli, Osman, "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm nokta- sı: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, İstanbul, 2006, s. 111-146 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 39, İstanbul 2004, s. 1-35).
- Öztürk, Murat, "Zâhir-Biemrillâh", DİA, XLIV, s. 92-93.
- Sevim, Ali, "Garsünnî' me", DİA, XIII, s. 386-387.
- Sevim, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi", Belleten, Ankara 1960, C.XXIV, sayı 94, s. 209-232.
- Spuler, Bertold, "The Disintegration of the Caliphate in the East", Cambridge History of Islam, ed. P.M. Holt ve diğerleri, Vol. IA, Cambridge, 1970, s. 143-174 ("Doğuda Hilâfetin Çöküşü", Çev. Hamdi Aktaş, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul, 1997, I, s. 151-182).
- Sümer, Faruk, "Pehlivân", DİA, XXXIV, 221-222.
- Sümer, Faruk, "Tuğrul II", DİA, XLI, 342-344.
- Şeşen, Ramazan, "Âdid-Lidînilâh", DİA, I, s. 374-375.
- Tomar, Cengiz, "İbn Vâsil", DİA, XX, 438-440.
- Yaşaroğlu, Hasan, Taberistan Zeydîleri, Gümüşhane Üniversitesi, 2012.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, "Sühreverdi, Şehâbeddin", DİA, XXXVIII, 40-42
- Yusuf İsmailî, Seyrî der Târih-i Teşeyyu-i Mâzenderân, Kum, Pezûheskâh-i ulûm ve ferheng-i İslâmî, 1387.